

NOU PANORAMA DE LA INVESTIGACIÓ DE LA HISTÒRIA DE LA LITÚRGIA A CATALUNYA

per ALEXANDRE OLIVAR I DAYDÍ

L'any 1968, pensant en la fundació de la Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, vaig redactar un estudi titulat «Panorama actual de la investigació històrica de la litúrgia a Catalunya». Aquest estudi aparegué publicat ara fa vint-i-cinc anys, o sigui el 1970.¹ Les pàgines que ara publico volen ser una continuació d'aquest treball. La bibliografia apareguda en aquests darrers anys és tan abundant, que per al nou treball hem d'imposar-nos unes certes limitacions i una nova distribució de la matèria segons les exigències dels llibres i dels articles que hi entren en qüestió. Ens referirem a la bibliografia apareguda entre 1969 i 1995, però hi inclourem alguns títols que haurien d'haver estat assenyalats a l'article anterior.

Les obres ressenyades o simplement indicades són les que es refereixen a la història de la litúrgia cristiana en l'evolució que aquesta ha anat prenent o en les formes que presenta dins l'espai geogràfic que anomenem avui Catalunya, però hi tenim també en consideració uns altres treballs relatius a alguns països més de parla catalana o a territoris culturalment aproximats a Catalunya. En això hi ha una diferència respecte a l'article primer, el qual comprenia també obres historico-litúrgiques aparegudes a Catalunya o dutes a terme per autors catalans però que no es referien a la història de la litúrgia a Catalunya. Igualment, durant aquests últims vint-i-cinc anys han estat publicades a Catalunya obres (llibres i articles), algunes de certament importants, sobre temes litúrgics no relatius a Catalunya. Entre els seus autors hem d'esmentar almenys els noms de Ramon Roca-Puig i de Sebastià Janeras.

Només d'una manera excepcional esmentarem títols de treballs historicolitúrgics referents al nostre país publicats fora de Catalunya. El lec-

1. AST, 41 (1968, aparegut el 1970), p. 245-278.

tor, a més, trobarà aquí citats uns altres estudis d'autors catalans que s'han ocupat de l'antiga litúrgia hispànica, encara que en aquests estudis no hi hagi una relació explícita amb el territori que anomenem ara català; la raó és que considerem la litúrgia de ritu hispànic, en general, com un ritu practicat a la nostra geografia abans de la invasió islàmica i, de la manera que fos, durant aquesta, i que continuà sobrevivint parcialment després de la introducció del ritu francoromà. Advertim en això que aquests anys han anat sortint unes altres investigacions sobre la litúrgia antihispànica que, encara que no es refereixin directament a Catalunya, podrien interessar aquest país en el sentit que acabem d'explicitar.

Tractem aquí dels treballs històrics de caràcter científic; per tant, no hi considerem els treballs de divulgació, ni les edicions, oficials o no, de llibres usats en el culte diví, ni les publicacions d'índole pastoral, tret que interessin d'una manera particular per a la història de la pastoral litúrgica a la nostra terra. En canvi, aquestes pàgines admeten els estudis filològics que tenen interès per a la nostra matèria.

Quant a les obres de contingut paralitúrgic (també d'això s'ocupa la Societat Catalana d'Estudis Litúrgics), com que són nombroses, hem de fer-ne una selecció evitant de citar algunes reedicions d'obres que ja podríem anomenar gairebé clàssiques, com, per recordar-ne un exemple, la d'Aureli Capmany *Calendari de llegendes, costums i festes tradicionals catalanes*, els volums de la qual han tornat a ésser editats entre els anys 1978 i 1982. El folklore català i balear, en general, i el de molts pobles o ciutats de Catalunya en particular, han estat objecte de l'interès de molts estudiosos; i els treballs que han publicat contenen més d'una referència al culte sagrat. Ens és impossible ara aplegar tota aquesta bibliografia, la qual, per altra banda, ofereix un interès molt desigual a l'historiador de la litúrgia. Aquest podrà trobar semblantment referències a llibres i objectes del culte i als edificis sagrats a moltes altres publicacions que editen documentació històrica medieval i de segles més recents; el lector pot comprendre que tampoc no ens és possible reunir aquí les indicacions corresponents.

Adoptem el sistema formal de l'article anterior, però molts dels títols nous exigeixen una distribució de la matèria una mica diferent. Ens hauria plagut fer un comentari breu de cada títol, cosa impossible a causa de l'abundància del material. Els lectors interessats trobararn descripcions més o menys detallades dels continguts als llocs corresponents dels *Literaturberichte* de l'*Archiv für Liturgiewissenschaft*.

No em queda sinó demanar perdó per les sempre possibles omissions.

ABREVIACIONS ADOPTADES

A	<i>Ausa</i>
AIEG	<i>Annals de l'Institut d'Estudis Gironins</i>
ALW	<i>Archiv für Liturgiewissenschaft</i>
AST	<i>Analecta Sacra Tarraconensia</i>
B	Barcelona
BA	<i>Boletín Arqueológico</i> (Tarragona)
CHEC	<i>Primer Congrés d'Història de l'Església Catalana</i> , vol. II.
CLM	<i>Congrés Litúrgic de Montserrat: actes del II Congrés, volum III, o del III Congrés.</i>
EUC	<i>Estudis Universitaris Catalans</i>
HS	<i>Hispania Sacra</i>
MFC	<i>Miscel·lània Fort i Cogul</i> (Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984)
MHC	<i>Miscel·lània Històrica Catalana. Homenatge al pare Jaume Fines-tres</i> (Poblet, 1970)
MLC	<i>Miscel·lània Litúrgica Catalana</i>
QVC	<i>Qüestionones de Vida Cristiana</i>
RC	<i>Revista de Catalunya</i>
RCT	<i>Revista Catalana de Teologia</i>
RET	<i>Revista Española de Teología</i>
RM	<i>Revista de Musicología</i>
SM	<i>Studia Monastica</i>
U	<i>Urgellia</i>

I. L'ANTIGA LITÚRGIA HISPÀNICA

1 Michail F. MURIÀNOV, «El tema espanyol de la seqüència de santa Eulàlia», a *Primer Congreso de los Hispanistas de la URSS. Problemas de filología española 25-27 junio 1970*, Editorial de la Universitat de Leningrad, 1970, p. 77. [En rus]

2 Miquel dels Sants GROS, «El "ordo missae" de la tradició hispànica, a *Liturgia y música mozárabes: ponencias y comunicaciones presentadas al I Congreso Internacional de Estudios Mozárabes (Toledo, 1975)*, Toledo, Instituto de Estudios Visigótico-Mozárabes de San Eugenio, serie D, núm. 1 (1978), p. 45-64.

3 M. S. GROS, «Estado actual de los estudios sobre la liturgia hispànica», *Phase XVI*, núm. 93 (1976), p. 227-241.

4 M.S. GROS, «El fragment del «Liber Psalmorum» hispànic Vic, Mus. Episc., ms. 259», *RCT*, núm. 2 (1977), p. 437-452.

5 M.S. GROS i PUJOL, «Les misses dels folis preliminars de l'Oracional de Verona», *MLC*, núm. 1 (1978), p. 53-68.

6 José JANINI, «Fuentes visigóticas de una misa del Vic 104», *RCT*, núm. 6 (1981), p. 157-160.

7 Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ «L'evolució de les festes de cap d'any en l'antic ritu hispànic», RCT, núm. 6 (1981), p. 358-378,

8 Alexandre OLIVAR, «Survivances wisigothiques dans la liturgie catalano-languedocienne», Liturgie et musique (IXe - XIVe s.): *Cahiers de Fanjeaux*, núm. 17 (1982), p. 157-172.

9 M.S. GROS, «Observacions sobre l'Oracional hispànic de Verona», *Miscel·lània Fort i Cogul*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984, p. 177-184.

10 Michel GROS, «Les wisigoths et les liturgies occidentales», *L'Europe héritaire de l'Espagne wisigothique*, Madrid (1992) («Collection de la Casa de Velázquez», núm. 35), p. 125-135.

11 Josep PIJOAN, *La litúrgia en els primers concilis de Catalunya*, I CHEC, II (1993), p. 161-166 (AST 67, 1994).

12 Narcís M. AMICH I RAURICH, «El culte a Sant Feliu de Girona en els llibres litúrgics hispànics de l'època visigòtica (segles VI-VII)», AIEG, núm. 34 (1994), p. 303-333.

13 Cristina GODOY, «Notes històriques sobre les oracions post vicesimam de l'Oracional de Verona», MLC, núm. 6 (1995), p. 47-59.

14 Sebastià JANERAS, «Elements orientals en la litúrgia visigòtica», MLC, núm. 6 (1995), p. 93-127.

15 Jordi PINELL, «Unes oracions del segle vii amb destí a Tarragona», MLC, núm. 6 (1995), p. 61-91.

L'antic ritu hispànic, o visigòtic, és una de les litúrgies històriques més ben documentades. Disposem actualment de bones edicions dels seus grans llibres del culte i d'alguns altres textos de menor dimensió. Així i tot, encara és possible fer-hi descobriments (4 i 5). Malgrat que puguem formar-nos una síntesi bastant clara dels orígens i dels desenvolupaments d'aquest ritu(10), queden enigmes per resoldre. Després d'haver tingut grans reformadors (i deformadors) en el pas del segle xv al xvi en les persones del cardenal Francisco Jiménez de Cisneros i del canonge Alfonso Ortiz, trobà en el segle xviii personalitats com ara el bol·landista Jean Pien o Pinius, l'historiador Enrique Flórez, l'erudit Alexandre Lesley i el cardenal Francisco Antonio de Lorenzana, que s'ocuparen en el seu estudi i a proporcionar noves edicions de determinats llibres litúrgics. El segle XIX no va ésser un segle feliç per al progrés del coneixement del culte visigòtic. La investigació moderna de la litúrgia visigòtica comença amb les edicions i els estudis que en féu dom Marius Férotin en els primers anys del segle xx. Durant la primera meitat d'aquest segle, el ritu hispànic despertà l'interès de bons investigadors, més estrangers que no espanyols. Aprofitem aquesta ocasió per a recordar, entre els estrangers, G. Morin (el qual, ja el 1893, edità el *Liber comicus ecclesiae Toletanae*), C. Blume, J.P. Gilson, W. Meyer, E. Bishop, W. S. Porter, L.

Brou, D. De Bruyne, C. Callewaert, P. Wagner i H. Whitehill. Entre els nombrosos espanyols limitem-nos a esmentar els autors catalans que més s'han distingit en la recerca de les fonts del culte visigòtic: J. Vives i Gatell, A. Fàbrega, A. M. Mundó, M.S. Gros, J. Pinell, J. Janini, S. Janeres, F.X. Altés i alguns altres. Si a l'article d'AST 41 només ens fou possible citar títols molt escassos, ara podem citar-ne molts més ja que en els darrers anys els historiadors catalans han mostrat un interès particular a estudiar les resistències que oposà la litúrgia practicada a Catalunya, és a dir, la visigòtica, abans d'ésser deslliurat aquest país del poder de l'islam i d'ésser envaït, per dir-ho així, d'una nova pràctica litúrgica, la francoromana, o sigui la que importaren els clergues de l'arquebisbat de Narbona (6, 8 i 11).

Esmentem aquí l'article del doctor Gros sobre l'«ordo missae»(2), treball publicat segurament amb vista a la reforma de la missa mossàrab, encara que siguin pàgines que recorrin a fonts hispàniques no concretament catalanes; aquest estudi, de fet, parla de l'evolució general normal del primitiu ordinari de la missa hispànica, evolució truncada vers l'any 800 a la zona catalanonarbonesa. Si no s'hagués donat aquest truncament, la missa hispànica no hauria quedat reduïda a ésser un patrimoni de petites comunitats mossàrabs de Toledo i hauria tendit a unificar el seu ordinari fins a tenir-lo únic, com l'hi té el ritu francoromà de la reforma carolíngia.

X. Altés demostra les influències gal·licanes que existiren en la festa del primer de gener en el calendari hispànic antic (7). Tal com ens han arribat els textos litúrgics de la festa, aquesta no apareix gens homogènia. La metodologia que Altés empra en aquest treball i en uns altres pot ésser molt útil per a indagacions ulteriors.

El còdex litúrgic més venerable (més antic) entre els molts que s'han conservat del ritu hispànic, l'Oracional de Verona (Biblioteca Capitular, manuscrit LXXXIX), originari de Tarragona, continua essent objecte de recerques i precisions (5). Aquest preciós llibre litúrgic té un prototip toledà vers l'any 680. Sabem poques coses d'aquest prototip; segons el doctor Gros (9), l'Oracional tarragoní en alguns punts s'aparta del seu model toledà. Escrit vers l'any 700 a Tarragona i per a Tarragona, l'Oracional és una font de gran importància per al coneixement o la identificació de l'arqueologia eclesiàstica de la ciutat (13).

Des de fa anys, dom J. Pinell (15) va a la recerca dels autors de les fórmules de l'eucologia hispànica. Aquí citem només un treball seu que fa referència a Tarragona també. Protasi, bisbe d'aquella ciutat, havia encarregat al bisbe de Toledo, Eugeni (cal precisar que és el primer bisbe toledà d'aquest nom), la composició de textos eucològics. Dom Pinell, servint-se de la crítica interna, creu haver pogut determinar quines són les pregàries que entren en qüestió.

En la lectura del treball de S. Janeras (14), el lector pot quedar sorprès de la quantitat d'elements grecs que integren la vella litúrgia

hispanica. Hom se sent temptat a creure que els mateixos visigots, vinguts d'Orient, portaren ja la marca de la litúrgia grega, si no és que el seu ritu primitiu no havia estat ja un de forma oriental. Janeras prefereix parlar de contactes posteriors. Un dels mitjancers podia haver estat Joan de Bícclarum, el qual estigué disset anys a la cort bizantina en el segon quart del segle VI abans de passar deu anys d'exili a Barcelona i d'ésser bisbe de Girona en el pas del segle VI al VII. Com a tal, prengué part en concilis de la província tarraconense, sínodes que s'ocuparen de l'administració deguda dels sagraments (11), però que no proporcionen informació sobre els ritus i els seus textos.

Hem assenyalat l'article de M. Muriànov (1) a causa de la devoció que, ja des de molt antic, Barcelona tingué a santa Eulàlia de Mèrida. Es tracta aquí de l'himne *Laudem beatae Eulaliae puro canamus pectore*: Chevalier, 10278.

II. REPERTORIS I FONTS DOCUMENTALS

1 Alexandre OLIVAR, «Els manuscrits litúrgics de procedència catalana conservats fora de Catalunya», MHC, p. 15-56.

2 A. OLIVAR, «Les fonts catalanes emprades pel P. Joan B. Ferreres en la seva "Historia del Misal"», *Estudis d'Història Medieval*, v, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (1972), p. 115-130.

3 José JANINI, «La colección de fragmentos litúrgicos de Vic», AST, núm. 48 (1975 [aparegut el 1977]), p. 3-32.

4 Miquel dels Sants GROS, *Els manuscrits litúrgics de l'antiga biblioteca de Ripoll*, Ripoll, 1977, p. 15-20.

5 A. OLIVAR, «Els manuscrits andorrans conservats a la Biblioteca de Montserrat, *Quaderns d'Estudis Andorrans*, núm. 2 (1977), p. 43-47 i quatre làmines.

6 J. JANINI, «Fragmentos litúrgicos de Cataluña», MLC, núm. 1 (1978), p. 68-88.

7 Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ «Llibres retrobats a la col·legiata de Sant Feliu de Girona», AIEG, núm. 24 (1978), p. 37-56.

8 M.S. GROS I PUJOL, «Manuscrits de l'Arxiu-Museu Folklòric de Ripoll», *Revista de Girona*, núm. 24 (1978), p. 191-193.

9 Francesc Xavier PARÉS I SALTOR, «Llibres litúrgics propis d'Urgell», *Església d'Urgell*, núm. 92 (1980), p. 11-12.

10 J. JANINI, *Manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España*. Vol. ii: *Aragón, Cataluña y Valencia*. Burgos: Facultad de Teología del Norte de España. Sede de Burgos [38/2], 1980.

11 Anscari Manel MUNDÓ, «Les col·leccions de fragments de manuscrits de Catalunya, *Faventia*, núm. 2 (1980), p. 115-123.

12 M.S. GROS, «Els manuscrits litúrgics de l'antiga biblioteca del monestir de Ripoll», Centre d'Estudis del Ripollès, I: *Annals* 1981-1982, p. 109-112. També a Mil·lenari de la basílica de Santa Maria de Ripoll 977-1977 (Ripoll, 1977).

13 Robert AMIET, «Les livres liturgiques du diocèse d'Elne, RCT, 7, p. 279-302.

14 Andrew HUGHES, «Medieval Liturgical Books in Twenty-three Spanish Libraries: Provisional Inventories, *Traditio*, núm. 38 (1982), p. 365-394.

15 A. OLIVAR, «Noves notícies de manuscrits litúrgics i a propòsit d'ells», MLC, núm. 2 (1983), p. 131-143.

16 Jesús ALTURO I PERUCHO, «Els estudis sobre fragments i "membra disiecta" de còdexs a Catalunya. Breu estat de la qüestió», RCT, núm. 13 (1988), p. 431-450.

17 A. OLIVAR, *Catàleg de la biblioteca del monestir de Montserrat. Primer suplement. Seguit d'una antologia de texts trets del fons manuscrit de Montserrat*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991, col·l. «Scripta et Documenta», núm. 41.

18 J. TORNÉ CUBELLS, «Inventario-catálogo de manuscritos del monasterio de Poblet», *Memoria Ecclesiae* [Madrid], núm. 7 (1995), p. 133-185.

19. Joan BELLAVISTA, «Fragments de manuscrits litúrgics del monestir de Sant Pere de les Puel·les, de Barcelona», RCT, núm. 8 (1983), p. 397-402.

20 FRANCISCO CASTILLÓN CORTADA, «Catálogo del archivo de la catedral de Lleida. Fondos de Roda de Isábena», *Aragonia Sacra*, IX (1994), p. 133-192.

21 A. OLIVAR, «Els manuscrits litúrgics medievals de l'Ametlla de Montoliu de Segarra», apareixerà dins «Miscel·lània 7. Ainaud».

22 Antonio ODRIÓZOLA, «Luces y sombras en la bibliografía litúrgica ilderdense», *Ilerda*, núm. 33 (1972), p. 295-300.

23 Andreu GALERA I PEDROSA, «Els llibres de cor de l'església canònica de St. Vicenç de Cardona, segons un inventari de l'any 1507», *Faventia*, núm. 17/2 (1995 [aparegut el 1996]), p. 95-112.

Malgrat les destruccions ocasionades per les guerres i a pesar de les dispersions de col·leccions de còdexs i llibres impresos a què donaren peu mesures polítiques preses en el segle XIX particularment, i que tingueren com a conseqüència la desaparició de peces irrecuperables, Catalunya i els països veïns han conservat fons importants. Bastants manuscrits han anat a parar a l'estranger (1), uns altres han sofert mutacions dels seus llocs de procedència original (4 i 12, 5, 7 i 15). Allí on manquen inventaris antics es fa difícil determinar el lloc d'origen d'uns llibres determinats, però els manuscrits litúrgics ofereixen de vegades indicis de la seva procedència. Alguns investigadors han hagut de servir-se de còdexs mal inventariats i mancats de signatures o amb numera-

cions que es prestaven (i es presten encara) a confusions, cosa que fa igualment difícil la identificació de certes peces (2).

Aquest nostre apartat II no solament demostra la riquesa documental litúrgica de què disposem a Catalunya i terres circumdants, sinó que prova la tasca que s'ha anat fent per a donar a conèixer aquests manuscrits i llibres impresos. Amb això els bibliògrafs i els historiadors de l'època que ens ocupa han continuat bé la labor iniciada durant la primera meitat del segle XX. Els qui hem viscut llargament en aquest segle hem anat veient com l'accés als fons s'han anat fent possible i normal. No han mancat recercadors que, superant a voltes veritables dificultats, han fet conèixer al públic fons fins fa poc no gaire coneguts o desconeguts del tot.

Essent com és molt abundant el material en qüestió, algunes de les descripcions que han estat fetes dels manuscrits litúrgics són més o menys sumàries, imprecises en molts punts; unes altres, en canvi, són ben senceres i detallades. La llista d'aquest apartat II és només de treballs relatius als fons o a conjunts de llibres litúrgics antics. En uns altres apartats el lector trobarà títols de treballs que s'ocupen d'uns manuscrits determinats o d'edicions impreses, tractats segons el seu gènere particular.

L'interès que han suscitat els innombrables fragments de còdexs, fulls únics o només bifolis moltes vegades (3, 6, 11, 16, 19 i 21), mereix una admiració especial. A més d'ésser testimoniatges de l'existència dels còdexs a què pertanyien, alguns d'aquests fragments tenen, des del punt de vista històric, pel seu contingut litúrgic una importància indiscutible. El títol 21 de la nostra llista és un treball que reconstrueix, a base de fragments salvats, la biblioteca litúrgica d'una capella rural de l'edat mitjana.

Els fragments fins ara coneguts i inventariats són, com hem dit, nombrosos. Però no hi ha dubte que llur nombre podrà ésser fàcilment augmentat. N'hi ha molts que demanen ésser recuperats, per dir-ho així, ja que encara estan enganxats en còdexs no litúrgics o serveixen de cobertes de manuals, generalment notarials, quan aquests pergamins no continuen servint per a uns altres usos. L'examen d'aquests fragments pot tenir com a resultat la reconstrucció més o menys parcial de còdexs desmembrats, més que hom no ha pogut fer fins ara (16).

Tot i les múltiples indagacions dutes a terme, pot haver-hi encara un descobriment interessant, alguna sorpresa per a l'historiador. Però ja tenim el coneixement essencial del nostre patrimoni litúrgic, el qual és més que suficient per a poder formar-nos una idea prou completa de la història de la litúrgia a les terres catalanes en l'època postromana. L'abundància de les fonts documentals i el seu valor és el que ha promogut la rica i polifacètica investigació científica assenyalada en aquestes pàgines. És també el que ha donat peu a l'existència d'una Societat Catalana d'Estudis Litúrgics.

Algunes precisions. Parés (9) assenyalava tant els manuscrits com els impresos. Recull també les notícies que de manuscrits litúrgics urgellencs donen els documents medievals.

Altés (7) entén per llibres «retrobats» els reconeguts com a propis de la col·legiata de Sant Feliu de Girona i dispersos actualment en diferents arxius o biblioteques de la ciutat esmentada. Hi descriu detalladament tres consuetes manuscrites, relativament tardanes, i dos missals impresos, dels anys 1493 i 1546 respectivament.

Hugues (14) assenyalava manuscrits dels llocs següents de Catalunya: Barcelona, Girona, Lleida, Montserrat, Poblet, la Seu d'Urgell, Tortosa, Vallbona de les Monges i Vic. L'enumeració que fa dels còdexs litúrgics és imperfecta i alguna vegada el seu coneixement de la bibliografia essencial és deficient.

El títol 15 descriu un processional del segle xv i n'estableix l'origen: el monestir de Santa Margarida de la Ciutat de Mallorca. A propòsit d'un ritual de vestició de mercedaris, manuscrit barceloní del segle xv, el mateix treball dóna notícia de llibres litúrgics impresos per a l'ús dels frares del mateix orde de la Mercè. Finalment, hi ha en aquestes pàgines un complement, en matèria litúrgica, del *Catàleg dels manuscrits de la biblioteca del monestir de Montserrat* (Montserrat, 1977), notificacions que seran repeses i complementades al títol 17 de la nostra llista.

A les pàgines 137 i 138 del treball de Castellón (20) hi ha una llista dels còdexs de Roda conservats ara a la catedral de Lleida. Entre ells, hi ha sis manuscrits litúrgics. Les signatures antigues dels manuscrits de Roda (no sempre uniformes en els autors que les citen) són indicades per Castellón, el qual en dóna una numeració que sembla pròpia. Segons aquesta numeració, els manuscrits que entren en qüestió són: 4 col·lectari amb capítules i antífones, del segle xii; 5 breviari del segle xii; 6 leccionari del temporal, també del xii; 7 santoral, igualment del xii, 8 cerimonial de bisbes i pontifical, del segle xi; 9 leccionari per al santoral, també del segle xi. A excepció del 8, tots aquests còdexs han estat escrits a Roda. A la llista de Castellón, les descripcions són molt succintes, ambigües en alguns casos.

Advertim encara que els diferents volums de la gran obra *Catalunya romànica* (Barcelona, Enciclopèdia Catalana) donen notícia, al lloc que els correspon, de molts objectes i manuscrits litúrgics, com també de les esglésies, considerant-ho sobretot des del punt de vista artístic.

A. Galera (23) edita un document del manuscrit 729, volum iv, f. 123-126, de la Biblioteca de Catalunya, en què hi ha registrats trenta-vuit llibres, gairebé tots litúrgics. Però, a més d'aquests còdexs, tant el document de l'any 1507 com un d'anterior, del 1421, tret del mateix manuscrit de Barcelona, f. 176-178 —una donació que esmenta un missal—, parlen d'objectes i de robes per al servei del culte.

III. ESTUDIS DE CONJUNT

1 Anscari Manel MUNDÓ, «Les changements liturgiques en Septimanie et en Catalogne pendant la période préromane», *Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 2 (1971), p. 29-42.

2 Alexandre OLIVAR, «La liturgia española del siglo XI al XV», a *Repertorio de historia de las ciencias eclesiásticas en España*. 2, Salamanca, Instituto de Historia de la Teología Española, 1971, p. 69-82.

3 Antoni COMAS, *Història de la literatura catalana* (dirigida per Martí de Riquer), IV, Barcelona, 1972: segle XVIII, especialment el cap. VI: «La literatura religiosa».

4 Miquel dels Sants GROS, «La liturgie narbonnaise témoin d'un changement rapide de rites liturgiques», a *Liturgie de l'église particulière et liturgie de l'église universelle*, Roma, 1976, p. 127-154, «Bibliotheca Ephemerides Liturgicae», subsidia núm. 7

5 Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ «Un qüestionari sinodal sobre la litúrgia gal·licana en un manuscrit gironí, RCT, núm. 4 (1979), p. 101-116.

6 Eduard JUNYENT I SUBIRÀ, *Diplomatari de la catedral de Vic. Segles IX-X*, (Vic, 1980).

7 M.S. GROS, «Los ritos de la Tarraconense y Narbona, introducció a: J. Janini, *Manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España*. II, Burgos, 1980, p. 7-17.

8 Robert AMIET, «La liturgie dans le diocèse d'Elne du VIIe au XVIe siècle, *Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. 9 (1979), p. 73-100, i núm. 11 (1980), p. 67-100.

9 Joan BELLAVISTA, «La litúrgia a Catalunya en els segles de transició de l'alta a la baixa Edat Mitjana», RCT, núm. 6 (1981), p. 127-156.

10 Vidal GUITARTE IZQUIERDO, *Sínodos postridentinos de Segorbe. Aportación a la historia de la diócesis de Segorbe-Castellón*, Castelló de la Plana, Ayuntamiento, 1983.

11 Núria SALES, «Església, masia i poble (segles XVI, XVII i XVIII)», RC, núm. 16 (1988), p. 60-76.

12 A. OLIVAR, «La litúrgica a Catalunya ara fa mil anys, a: *Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)*, II, Barcelona, Comissió del Mil·lenari de Catalunya - Generalitat de Catalunya, 1992, p. 75-84.

Els grans problemes del desplegament del culte litúrgic a les terres catalanes deslliurades de l'islam, problemes ja escatits, gairebé tots entorn de la introducció del ritu romà han pogut ésser precisats, particularment en la dècada dels anys setanta. La resistència oposada a la invasió de les nostres terres per les pràctiques francoromanes procedents de l'arquebisbat de Narbona ha continuat essent comprovada fins i tot en

èpoques posteriors al segle XII, moment històric en el qual els usos litúrgics romans a Catalunya sofriren una fixació i perderen molt de la creativitat que havien demostrat fins aleshores. Gràcies especialment als estudis de Mundó (1) i de Gros (4, 7 i alguns títols més assenyalats en uns altres apartats nostres, particularment en el XIV), hem pogut dilucidar molt la dependència de la litúrgia romana respecte al centre eclesiàstic narbonès. Els aclariments obtinguts en aquest aspecte han estat decisius per a l'estudi dels documents litúrgics, sobretot dels *ordines* o rituals. La presència d'elements autòctons antics, o sigui visigòtics, fruit de la resistència del ritu practicat a les terres catalanes abans de la dominació islàmica, i la influència dels *ordines* d'origen narbonès no són, amb tot, els únics punts interessants en aquesta recerca que ens ocupa. Les esglésies d'aquest nostre país llunyà, independitzat del regne franc, situat en un dels extrems de la cristiandat i que, juntament amb el calendari propi, conservava, almenys en bona part, unes altres pràctiques religioses tradicionals i arrelades en la vida del poble, hagueren de combinar formularis litúrgics propis, quan no calgué crear fórmules noves, ja que els textos eucològics visigòtics, tan diferents dels romans, no s'acomodaven a la nova pràctica francoromana. Gosaria dir que això que acabo d'assenyalar constitueix la part més interessant o curiosa que té la història de la litúrgia als comtats catalans i, posteriorment, en aquest país, que, pobre i limitat de recursos, però amb l'esperit creador que li era estimulat per la seva independència, hagué d'apanyar-se fins i tot per a proporcionar-se una pràctica regular en el culte que se celebrava en la multitud d'esglésies i esglésioles disseminades per aquestes terres i que són l'ornament màxim de la Catalunya medieval.

Heus ací ara algunes precisions a un parell de títols. Altés (5) estudia una *inquisitio* carolíngia: «Qualiter inquirendi sunt sacerdotes», segons el manuscrit 228 de la Universitat de Barcelona, el qual deu procedir de Girona. Existeixen dos testimonis manuscrits més d'aquesta *inquisitio*: Sankt-Gallen, Stiftsbibliothek, 40, i Laon, Biblioteca Municipal, 288. La *inquisitio* sembla haver tingut el seu arquetip a Narbona vers l'any 850, i fa suposar haver estat escrita tenint a la vista un sacramentari gal·licà molt semblant al *Missale Gothicum*.

En Junyent (6), el document 41 és especialment interessant per a la història de la litúrgia: es tracta del testament del bisbe Idalguer (Ildecherius), datat el 15 de febrer de l'any 908, en el qual són esmentats bon nombre de llibres i d'altres objectes del culte.

IV. ELS SACRAMENTARIS

1 Josep Romà BARRIGA I PLANAS, *El sacramentari, ritual i pontifical de Roda, còd. 16 de l'arxiu de la catedral de Lleida, c. 1000*, Barcelona, Fundació Vives i Casajuana, 1975.

- 2 José JANINI, «Un sacramentario benedictino pirenaico del siglo XI (Barc., Bibl. Universitaria, ms. 827), AST, núm. 53-54 (1980-1981) [aparegut el 1983]], p. 253-265.
- 3 J. JANINI, «El sacramentario de S. Félix de Gerona», MLC, núm. 2 (1983), p. 57-72.
- 4 J. JANINI, «El fragmento de sacramentario ms. 22.2 de Tarragona», AST, núm. 59 (1986), p. 119-127.
- 5 Pere PUIG I USTRELL, «Els fragments de manuscrits més antics de Sant Pere d'Ègara (Terrassa, segles IX i XI), a *Simposi Internacional sobre les esglésies de Sant Pere de Terrassa, 20, 21 i 22 de novembre de 1991. Actes*, Terrassa, Centre d'Estudis d'Història de Terrassa i Arxiu Històric Comarcal de Terrassa, 1992, p. 161-168.
- 6 Joan BELLAVISTA, «El temporal del Sacramentari de Ripoll en relació amb el de Trento», MLC, núm. 4 (1990), p. 29-36.
- 7 J. BELLAVISTA, «Missa propria sacerdotis», de modo particular en los sacramentarios de Cataluña a *Mysterium et ministerium. Miscelánea en honor del profesor Ignacio Oñatibia Audela en su 75º cumpleaños*, Vitòria, 1993, p. 335-363, col·l. Victoriensia», núm. 60.
- 8 J. BELLAVISTA, «Nous fragments de sacramentaris catalans», MLC, núm. 2 (1983), p. 49-56, amb dues làmines.
- 9 J. BELLAVISTA, «La pre-quaresma i la quaresma en el Sacramentari de Sant Cugat del Vallès: Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, ms. Sant Cugat 47», MLC, núm. 3 (1984), p. 47-56, amb dues làmines.
- 10 J. BELLAVISTA, «La Setmana Santa en el Sacramentari de Sant Cugat del Vallès: Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, ms. Sant Cugat 47, RCT, núm. 11 (1986), p. 105-117.
- 11 J. BELLAVISTA, «Nadal-quaresma en el Sacramentari de Sant Cugat del Vallès: Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, ms. Sant Cugat 47», RCT, núm. 16 (1991), p. 141-168.
- 12 J. BELLAVISTA, «Pasqua-temps de durant l'any-advent en el Sacramentari de Sant Cugat del Vallès: Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, ms. Sant Cugat 47. Edició i estudi», RCT, núm. 18 (1994), 119-150.
- 13 J. BELLAVISTA, «La quaresma en el Sacramentari de Barcelona», RCT, núm. 13 (1988), p. 179-204.
- 14 *Sacramentari de Barcelona. Edició i estudi del manuscrit de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, Vat. Lat. 3547*, Barcelona Facultat de Teologia de Catalunya, (1994), col·l. «Studia, textus, subsidia», VI.
- 15 Alexandre OLIVAR, «Fidelibus tuis uita mutatur non tollitur sed mutatur in melius», MLC, núm. 3 (1984), p. 75-78.
- 16 Miquel dels Sants Gros, «Els fragments del sacramentari Vic, Museu Episcopal, frag I/8», MLC, núm. 6 (1995), p. 165-175.

L'edició del Sacramentari de Vic, duta a terme l'any 1953, i, onze anys més tard, la del Sacramentari de Ripoll (1964) donaren peu a edicions d'uns altres sacramentaris o de fragments interessants durant la dècada dels anys seixanta. La publicació dels dos sacramentaris esmentats, ambdós del segle XI, fou un impuls per a continuar la recerca relativa a l'eucologia romana en la història del nostre país, ja que els dos documents en qüestió constitueixen una bona font de comparació o d'orientació, i això no solament per a Catalunya. La investigació, en aquest sentit, ha estat també ajudada per l'aparició de noves edicions dels tipus clàssics dels sacramentaris romans o d'uns altres sacramentaris de tradició romana amb formes més o menys divergents de les bàsiques gelasianes o gregorianes més pures. I no parlem aquí únicament d'edicions de textos antics, sinó d'una munió d'estudis sobre aquests documents, estudis que estimulen la continuació de la recerca (vegeu, si us plau, Jean Deshusses, *Les sacramentaires. État actuel de la recherche*, ALW 24, 1 [1982], 19-46). A tot arreu els sacramentaris continuen interessant ja que el sacramentari és el llibre d'altar que ofereix, més que els altres llibres del culte, una eucologia original, no constituïda per textos bíblics. Els formularis de les misses i les parts del ritual que, en forma d'apèndix, solen trobar-se als sacramentaris, són el lloc on es manifesta d'una manera molt particular l'aportació o la creació literària indígena en la litúrgia importada, en el nostre cas, pels clergues francs de Narbona. Els clergues de la nova Catalunya, si és lícit donar aquest nom a les nostres terres de la Marca Hispànica en el seu primer temps i en els que el seguiren durant la formació dels comtats catalans, hagueren de compondre misses per al santoral corresponent als calendaris propis de tradició prefranca, misses no existents en les fonts clàssiques de la litúrgia romana o de la franca.

La prestació mútua que s'han fet els diferents sacramentaris i la dependència entre ells és cosa plena de misteris i de sorpreses. N'esmentaré un exemple: els textos 184 i 186 del Sacramentari de Ripoll, formulari XXIX, del dijous de la tercera setmana de quaresma (vegeu la meua edició *Sacramentarium Riuipullense*, Madrid-Barcelona, 1964, 78) es retroben únicament al Sacramentari de Trento, del segle IX (cf. Ferdinandus dell'Oro, «Fontes liturgici libri sacramentorum», a: *Monumenta liturgica ecclesiae Tridentinae saeculo XIII antiquiora*, II/A, Trento, 1985, p. 45, nota 140, on llegim que les fórmules 300 i 301 del sacramentari tridentí «si trovano (stranamente!) anche nel Gregoriano di Ripoll»).

De fet, la rica història dels sacramentaris suscita tants problemes que continua provocant una literatura copiosa. Tinc la intenció de proporcionar als lectors una bibliografia general dels sacramentaris que complementi la que vaig publicar com a apèndix primer de la meua edició del *Sacramentarium Riuipullense* (pp. 247-262).

Retornem a la nostra llista. El sacramentari-ritual-pontifical de Roda (1) és un gros repertori de fórmules que continua essent citat com a tes-

timoni tant del ritu francoromà com del visigòtic, ja que aquest important manuscrit, procedent d'un tipus del segle IX o del X, ha conservat elements veterohispànics a més d'alguns textos gal·licans.

Ja és prou notori que J. Janini hagi centrat molt el seu interès en els sacramentaris. De Catalunya ha fet conèixer molts fragments abans desconeguts (cf. ii, 3, 6 i 10) per no haver estat inventariats; però Janini no s'ha limitat a donar notícia de manuscrits ignorats, sinó que s'ha esforçat a determinar-ne la procedència i la filiació litúrgica. Entre alguns altres treballs, el professor Bellavista ha dut a terme dues notables edicions de sacramentaris: la del de Sant Cugat del Vallès (9-12) i la del de Barcelona (13-14). Són sacramentaris tardans (del segle XII i del XIII respectivament), però no pas mancats d'interès per a la història de la missa a Catalunya. Són fonamentalment gregorians amb influències gelasianes; tenen, però, algunes particularitats independents de les fonts típiques i són testimoniatge d'aquella certa autonomia que mantingueren els missals a Catalunya fins i tot en l'edat mitjana tardana.

L'ús quotidià desgastà els sacramentaris; a més, la imposició de nous tipus del missal féu que els vells còdexs quedessin fora d'ús i que, per haver-ne aprofitat els fulls de pergami, fossin desmembrats. Això explica la existència de tants fragments de sacramentaris i d'altres còdexs litúrgics, fragments que cal inventariar bé i examinar perquè n'hi ha alguns de veritable interès. M.S. Gros (16) edita i explica el contingut de tres bifolis d'un mateix sacramentari de tradició narbonesa que prové de l'incipient escriptori de la catedral de Vic i que pertany al segon quart del segle X. Aquests bifolis contenen part del Divendres Sant i de les misses votives i una sèrie de benediccions «ad tradendas arras», del ritual del matrimoni, sèrie que no es deixa retrobar en unes altres fonts. Les restes d'aquest sacramentari ja són interessants per la seva sola antiguitat.

Entre els fragments que descriu P. Puig i Ustrell (5) hi ha un bifoli del final d'un sacramentari del segle XI que conté un «ordo ad uisitandum infirmum». Els fragments de Sant Pere d'Ègara són conservats a l'Arxiu Històric de Terrassa.

El número 15 de la nostra llista explica la història de la frase en qüestió del prefaci de les misses de difunts. Apareix sencera només en el Sacramentari de Vic i té el seu primer testimoni en la Passió de sant Simforià d'Autun, obra del segle V.

V. ELS MISSALS

1 Àngel FÀBREGA I GRAU, Pere BOHIGAS I BALAGUER, *El Missal de Santa Eulàlia*, Madrid, 1977. L'obra consta de dues parts: A.F. i G., *El Missal de Santa Eulàlia de la catedral de Barcelona: el llibre i el seu contingut*; i P.B. i B., *La decoració i la il·lustració del Missal de Santa Eulàlia* (text català i castellà).

2 José María MADURELL MARIMÓN, «El Missal de Santa Eulalia en la Seo de Barcelona», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat* [Barcelona], núm. 18 (1980), p. 145-151.

3 Robert AMIET, «Le liber mysticus de la chapelle de Combret, au diocèse d'Elne, XIe siècle», *Études Gregoriennes*, núm. 20 (1981), p. 5-68.

4 Enric MIRAMBELL I BELLOC, «Missal incunable del bisbat de Girona, estampat per Rosembach», AIEG, núm. 25 (1981), p. 385-395.

5 Alexandre OLIVAR, «El Missal de Galceran de Vilanova, bisbe d'Urgell, U, núm. 7 (1984-1985), p. 489-498.

6 Albert VIVES, «La il·luminació pictòrica del Missal de Galceran de Vilanova», U, núm. 7 (1984-1985), p. 499-513.

7 Jaume TARRAGÓ, Beninge MARQUÈS, Albert VIVES, *Les miniatures del missal gòtic (s. XIV) de Galceran de Vilanova*, Guissona, 1985.

Continua faltant un estudi de conjunt de l'evolució del missal plenari a Catalunya. El pare Joan Baptista Ferreres, a la seva *Historia del Missal Romano* (Barcelona, 1929) en donà notícies esporàdiques, tretes de fonts catalanes medievals; ha calgut fer un estudi clau per a poder manejar amb facilitat el cúmul de notícies que ofereix l'obra esmentada, els elements de la qual calia que fossin verificats, identificats i posats al dia, com també la numeració dels manuscrits citats havia d'ésser revisada. Això ha estat fet a l'article corresponent a II, 2 de les nostres llistes. Si bé manca un estudi de conjunt, veiem que estudis sobre missals particulars no falten. El més interessant de la nostra llista és el número 3, a causa de la seva antiguitat relativa, encara que no es refereixi a un missal sencer ni de bon tros. Es tracta d'un còdex mixt, com se'n troben d'altres d'esglésies pobres del nord de Catalunya en els segles XI i XII. És l'actual manuscrit *Nouvelles acquisitions latines 557* de la Biblioteca Nacional de París, descobert a la parròquia del Tec, al Vallespir, l'any 1885. Procedia de la capella de Combret. No és un còdex que s'hagi conservat en la seva integritat. Obra de quatre copistes contemporanis de la fi del segle XI, el treball de les quatre mans ha estat cosit de la manera següent: f. 1-9: missa votiva de la santa Creu, seguida de misses del comú dels sants; els f. 10-26 corresponen a un breviari: contenen l'ofici votiu de la santíssima Trinitat i els oficis del comú dels sants; els f. 27-55 són de ritual: contenen els *ordines* relatius als catecúmens, a la visita dels malalts i a la seva unció; i f. 57-61: misses de difunts. La primera part i l'última del còdex, o sigui allò que és de missal, però també el contingut de tot el manuscrit en general, concorda bé amb la tradició gregoriana suplementària i amb la catalanopirenaica del temps. R. Amiet ho ha comparat també amb fonts inèdites geogràficament pròximes a aquest missal-breviari-ritual de Combret.

D'èpoques posteriors són els grans missals estudiats en uns altres treballs de la nostra llista. El famós *Missal de Santa Eulàlia* (1 i 2), conegut

primer com a *Missal del bisbe Ermengol*, és el manuscrit 116 de l'Arxiu Capitular de Barcelona; fou escrit l'any 1403 i és notable especialment per les miniatures de Rafel Destorrents.

Una mica anterior és el missal que es féu fer per al seu ús el bisbe d'Urgell Galceran de Vilanova (5). L'any 1396 el donà a la Seu. És un còdex magnífic, justament apreciat per les miniatures que l'il·lustren. És natural que aquest missal contingui part del pontifical. Es noten influències franceses en el contingut litúrgic, que es una mica eclèctic i que comprèn algun element original. Hi ha, doncs, una llibertat en la composició del llibre que és curiosa donada la data tardana del manuscrit.

La major part dels treballs de la llista v tenen un interès més histori-coartístic que no litúrgic pròpiament dit (1, 6 i 7) o bé consideren els manuscrits en qüestió des del punt de vista bibliològic (2 i 4).

VI. ELS ANTIFONARIS DE LA MISSA

1 Joan BELLAVISTA, *Antifoner de la missa de l'església de Sant Romà «de les Bons»*, Andorra. *Estudi i edició crítica del ms. 1805 de la Bib. Cat., a Barcelona*, Institut Catòlic de París i Barcelona, 1975 (dactilografiat).

2 J. BELLAVISTA, «Un còdex litúrgic del segle dotzè procedent de Sant Romà de les Bons», *Quaderns d'Estudis Andorrans*, núm. 1 (1976), p. 29-38, amb quatre làmines.

3 J. BELLAVISTA, *L'antifoner de la missa de Sant Romà de les Bons*, Andorra, 1979, col·l. «Monumenta Andorrana», núm. 6.

4 J. BELLAVISTA, *L'antifoner de la missa de l'església de Sant Pere d'Àger, ms. 1147 de la Biblioteca de Catalunya*, RCT, núm. 1 (1976), p. 427-452; núm. 2 (1977), p. 189-232.

La tradició musical litúrgica catalana, en allò que concerneix tant l'ofici diví com la missa, és molt ben representada per testimonis notables (cf. IX, 10) i ha trobat bons investigadors durant la primera meitat del segle XX, com són dom Maur Sablayrolles, dom Gregori Maria Sunyol i el doctor Higiní Anglès, els quals, però, s'ocuparen més de la música que dels textos litúrgics a què les notes corresponien. L'esglesiola de Sant Romà de les Bons és afortunada perquè, a més de la seva bella arquitectura romànica, coneixem diferents objectes litúrgics que li pertanyen, entre els quals hi ha tres còdexs valuosos (cf. VII, 1). N'és un l'antifoner de la missa guardat a la Biblioteca de Catalunya amb la signatura ms. Music. 1805. És un dels manuscrits més considerables del llegat litúrgic català antic. Aquest còdex ha tingut la sort de trobar en el professor Bellavista, tan ben representat a les llistes bibliogràfiques que oferim als lectors, un estudiós que en fes l'anàlisi, investigant-ne el contingut textual, i en portés a terme una bona edició (1, 2 i 3). Allò que va ésser pri-

mer la seva tesi doctoral es convertí en una de les publicacions historico-litúrgiques més importants dels nostres dies. L'antifoner de les Bons sorgí, segons totes les aparences, de l'escriptori de la Seu d'Urgell en el segle XII. Té una estructura peculiar, especialment en el santoral. Les antífones no hi són gaire nombroses. És un llibre litúrgic essencialment aquità, mancat d'influències hispàniques; podria ésser un testimoni d'un hipotètic subgrup narbonesocatalà. És, en tot cas, el major representant de la notació neumàtica dita «catalana», com fa veure J. Úbeda en un apèndix de l'edició impresa. En un segon apèndix, J. Bellavista descriu seixanta-dos fragments d'uns altres antifoners de la missa que van del segle X al XIII.

El contingut de l'antifoner de la col·legiata de Sant Pere d'Àger (La Noguera) (4) és més ric que el de Sant Romà, tot i que el còdex no sembla tan complet. És el ms. Music. 1147 de la Biblioteca de Catalunya, també del segle XII. J. Bellavista és qui ha descrit primer d'una manera deguda el contingut del llibre, el qual pertany a la tradició litúrgica francoromana. En el temporal, la quantitat extraordinària dels cants de l'al·leluia crida l'atenció: era per tal que els cantors poguessin triar? A més de comparar-lo amb l'*Antiphonarium Sextuplex*, editat per dom R. Hesbert, el professor Bellavista compara aquest antifoner de la col·legiata d'Àger amb fonts paral·leles de Narbona, Tolosa, Galhac, Llemotges i Saint-Yrieix i, naturalment, amb el de Sant Romà de les Bons.

VII. ELS LECCIONARIS DE LA MISSA

1 Xavier ALTÉS, «El leccionari de la missa de Sant Romà de les Bons (Andorra)», U, núm. 2, (1979), p. 169-209.

2 Gabriel ROURA, «L'evangeliari carolingi de la catedral de Girona, segle XI. Notes codicològiques i paleogràfiques», AIEG, núm. 25 (1981), p. 349-371.

3 Joan BELLAVISTA, «El leccionari de la missa en el Sacramentari de Barcelona ms. Vat. Lat. 3542 de la Biblioteca Apostòlica Vaticana», RCT, núm. 14 (1989), p. 453-466.

El leccionari de Sant Romà de les Bons ja havia merescut, donada la seva importància, una descripció de Pere Pujol i Tubau l'any 1922. No és pas una descripció exempta de faltes; per això X. Altés ha volgut proporcionar una nova descripció detallada del seu contingut (1). El manuscrit procedeix de l'escriptori de la Seu d'Urgell i estigué en ús a l'església de Sant Romà de les Bons, com el seu còdex germà VI, 1 de les nostres llistes i el manuscrit 72 de Montserrat. És una obra de dues mans: la primera, que correspon a la primera part del còdex, pot pertànyer encara al segle XI; la segona és del començament del segle XII. Es tracta d'un lec-

cionari dominical; només les fèries de quaresma, de Setmana Santa i de les octaves de Pasqua i de la Pentecosta hi tenen lliçons pròpies. El santoral hi és escassament representat. Pel sistema de les lectures, aquest leccionari pertany al tercer tipus de la família B.2 de la classificació de Chavasse. Hi ha certes peculiaritats en les lectures dels dijous de quaresma, en les de la Setmana Santa i en les dels temps pasqual, així com en les dels diumenges de després de la Pentecosta i de l'advent. Hi ha algunes correccions en el text bíblic. Entre les línies es llegeixen glosses catalanes (traduccions de mots) que han estat publicades per dom C. Baraut (xviii, 1). Actualment el manuscrit es conserva a la biblioteca del monestir de Montserrat, amb la signatura ms. 838.

G. Roura no indica cap signatura del manuscrit que descriu (2). El bell còdex no és pròpiament un evangeliari litúrgic; l'assenyalem aquí perquè porta al començament un «capitulare euangeliorum». Roura l'examina més des del punt de vista paleogràfic que no historicolítúrgic.

Sobre el Sacramentari de Barcelona estudiat per J. Bellavista (3), vegeu iv, 13 i 14. Conté algunes misses de sants i votives, en les quals hi ha, transcrites senceres, les lectures corresponents. A més, el manuscrit ofereix llistes pericopals per al temps de Nadal. Totes aquestes lectures no acusen una font pericopal única. Les de les misses de difunts semblen pròpies d'aquest manuscrit. En algunes lliçons sembla que hi ha una certa aproximació al Comes de Murbach.

VIII. LA PREGÀRIA UNIVERSAL

1 Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ, «Aportació a l'estudi de l'antiga pregària universal de la missa a Catalunya», *MLC*, núm. 3 (1984), p. 57-74.

Les pregàries universals fetes després de l'ofertori eren encara usuals en el segle XVII a Catalunya. Desaparegueren probablement perquè el sínode provincial de Tarragona de l'any 1591 havia prescrit una instrucció catequètica, més o menys extensa, després de les pregàries universals; aquestes acabaren essent desbancades per la dita instrucció. Manca una investigació històrica sistemàtica d'aquestes pregàries. Els formularis són rics i interessants. X. Altés edita textos dels manuscrits següents: Montserrat 1 (formulari incomplet per a Montserrat mateix); Perpinyà, Biblioteca Municipal, 76 i 77 (per al monestir de Sant Miquel de Cuixà); Montserrat 1112 (per a Barcelona) i 1008 (per a la parròquia de Marganell); Girona, Arxiu Episcopal, sense número (d'un manual d'una parròquia rural); i Vic 277 (igual). Aquests testimonis es reparteixen entre els segles, xiv, xv i xvi. Als dos primers testimonis les pregàries són en llatí, als altres són en català. Altés transcriu també un text en catalanooccità tret del manuscrit Vic 208, del segle xv. Hi són portades a

col·lació les prescripcions o recomanacions que sobre la pregària universal fa en castellà el manuscrit 117 de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, del segle XV. Altés considera també formularis d'antics llibres litúrgics impresos.

IX. L'OFICI DIVÍ I ELS BREVIARIS

1 Josep Maria MADURELL I MARIMON, «Antiguas ediciones de libros de autores eclesiásticos (notas documentales)», AST, núm. 43 (1970), p. 97-182.

2 Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ, «El breviari per al monestir de Jonqueres imprès a Lió l'any 1521», MLC, núm. 4 (1990), p. 57-79.

3 F. X. ALTÉS I AGUILÓ, «Noves dades sobre els breviaris de Tarragona impresos per Joan Rosenbach», MLC, núm. 5 (1994), p. 49-75.

4 Jordi Torra, «La Biblioteca de la Universitat de Barcelona i el breviari benedictí (Montserrat: Rosenbach, 1519) Norton 438», MLC, núm. 5 (1994), p. 43-48.

5 Miquel dels Sants GROS I PUJOL, «El col·lectari-capitulari de la catedral de Vic: Vic, Mus. Episc., ms. 99 (LXIV), MLC, núm. 5 (1994), p. 107-173.

6 F. X. ALTÉS I AGUILÓ, «Fragments del "Diurnale Vicense" de 1489 i la nova lletreria M26 de Joan Gherlinc», *Studia Vicensia*, núm. 1 (1989), p. 175-181.

7 Germà COLÓN [ed.], *Llibre d'hores*, Barcelona, 1960, col·l. «Els Nostres Clàssics», A, vol. 87).

8 Josep Maria MARQUÈS, Miquel dels Sants GROS, «L'antifonari de Sant Feliu de Girona: Girona, Museu Diocesà, ms. 45», MLC, núm. 6 (1995), p. 177-236.

La major part dels treballs d'aquest apartat són d'índole bibliològica (1, 2, 3, 4, 7 i 8). Madurell (1) dona notícies sobre el breviari de Barcelona de l'any 1560 (p. 98-100, i 131 s.) i sobre el *Dietari de resar lo ofici divinal* (p. 112, i 149 s.), una espècie de «directorium horarum canonicarum».

El monestir gòtic de Santa Maria de Jonqueres (2), que actualment és la parròquia de la Concepció, al carrer d'Aragó de Barcelona, i que originàriament es trobava al carrer que porta el nom de Jonqueres, a la ciutat antiga, de primitiu cenobi benedictí que, segons sembla, era passà a ser, molt aviat, convent de les germanes de Sant Jaume de l'Espasa. Era sabut que la priora Caterina Durall l'any 1520 havia firmat un contracte amb el llibreter barceloní Joan Trinxet segons el qual aquest faria imprimir per al dit convent cinc-cents exemplars d'un breviari. De tal edició no en sabem res més. En canvi, s'han deixat trobar fragments d'una edició duta a terme a Lió l'any 1521 per l'impressor Bernard Lecuyer, el mateix que imprimí un missal per a la diòcesi de Barcelona. Els frag-

ments de breviari trobats a Vic i a Barcelona per a les religioses de Jonqueres porten el senyal del llibreter lionès Simon Vincent. Són fragments interessants per al coneixement de la tradició litúrgica d'aquestes monges.

Els testimonis històrics que tenim dels llibres litúrgics impresos per Johannes Rosenbach per a Tarragona no han estat interpretats sempre correctament, de manera que la història d'aquestes edicions romanía confusa i feia equivocar-se els recercadors. L'ús de documents fins ara ignorats i una nova interpretació dels coneguts per Altés (3), proporcionen nova llum sobre aquestes edicions i sobre els projectes que tenien l'arquebisbe Pere de Cardona i el capítol de Tarragona l'any 1521.

A l'exemplar, conservat a la Universitat de Barcelona, del *Breviarium secundum consuetudinem monachorum Congregationis Sancti Benedicti* de Valladolid, imprès per Joan Luschner a Montserrat l'any 1500 (4), li manquen el primer full i part del segon. En canvi, aquest exemplar conté, en lloc d'aquests, catorze fulls que pertanyen a un breviari imprès l'any 1519 per Joan Rosenbach, del qual el catàleg de Norton només coneix un full.

Mestre Joan Gherlinc va imprimir al seu taller de Barcelona l'any 1487 un breviari per al bisbat de Girona. El diürnal de què tracta Altés (7) deu ésser el llibre litúrgic que el llibreter i, més tard, impressor de Barcelona Pere Miquel es cuidà d'editar el 1489. Gherlinc havia venut a Pere Miquel els seus tipus quan el primer deixà el seu taller de Barcelona. Altés trobà dos fragments del diürnal entre els papers de monsenyor Eduard Junyent al Museu Episcopal de Vic. Els tipus del diürnal són idèntics als del breviari de Girona esmentat més amunt.

El manuscrit, sense número, conservat a la Societat Castellonenca de Cultura, editat per G. Colom (8), té la particularitat d'ésser l'únic llibre d'hores en català. Pertany a la segona meitat del segle XIV.

Pel que fa a les parts de l'ofici diví en particular, cal recordar aquí el manuscrit de Combret (*cf.* vi, 3), els f. 10-26 del qual contenen l'ofici de la Santíssima Trinitat i els del comú dels sants; com sigui que els textos corresponents porten notació musical, poden ésser esmentats aquí. Aquest manuscrit, com ha quedat indicat al comentari a l'apartat vi, és del segle XI.

Si bé Catalunya disposa de bons representants de l'antifoner de la missa, en el seu heretatge litúrgic apareix un esplèndid testimoni de l'antifonia de l'ofici diví al manuscrit 45 del Museu Diocesà de Girona (9), antifonari que precedeix d'un segle un altre gran testimoni, el manuscrit 619 de la Biblioteca de Catalunya, conegut com a Antifonari de Barcelona. El de Girona és la millor mostra de la notació neumàtica catalana en el període de la seva plenitud i és, també, el testimoni més important per al coneixement de l'evolució de l'ofici diví romanofranc a Catalunya. Conegut i utilitzat per diferents recercadors de nom, especialment pels musicòlegs, i ja descrit anteriorment, ara ha merescut una

nova descripció tècnica i detallada, amb la identificació de les peces, entre les quals hi ha un bon nombre de verbetes. L'escriptori on s'originà el manuscrit pot haver estat el de la catedral de Girona; probablement fou compost per a la col·legiata de Sant Fèlix, on estigué en ús des del seu origen, en el segle XII, fins vers l'any 1300. Al manuscrit hi ha afegitons que van de la segona meitat del segle XII fins a mitjan segle XIII. El full 11v d'aquest manuscrit és reproduït a *La notation musicale des chants liturgiques latins* (Solesmes, 1991), on és adduït com a exemple típic de la notació dita justament «catalana» dels segles XI-XII (la signatura «Sant Feliu, 20» és l'antiga, que correspon al número 45 actual del fons del Museu Diocesà de Girona).

El col·lectari-capitulari de Vic (6) fou escrit, sens dubte, per a aquesta seu episcopal en el mateix escriptori ausonenc. Tant l'escriptura com el santoral assenyalen el temps entre l'any 1150 i el 1175. És l'exemplar més antic d'un col·lectari a Catalunya. Les col·lectes del temporal són de tradició gregoriana. Barrejat, i amb elements propis, és el santoral, en el qual, però, es deixen notar bastant l'element gelasià i una influència monàstica que fa pensar en Sant Cugat del Vallès. El capitulari, incomplet, no manifesta unes particularitats especials. Al final del col·lectari es troben alguns altres textos litúrgics: quinze antífones, onze responsoris, el salm 43, vuit versets, la fórmula «Recognosce frater quia pulvis es» etc., l'himne *Gloria laus*, l'introït *Domine ne longe* i la perícopa Mt 21,1-9, del Diumenge de Rams. Alguns d'aquests cants porten els neumes propis, que pertanyen a una notació aquitana diastemàtica. Tot és precedit per una notícia general del doctor Gros sobre els col·lectaris, particularment a Catalunya.

X. ELS HOMILIARIS

1 Joseph LEMARIÉ, «Les homiliaris catalans», a *Chromace d'Aquilée. Sermons*, t. I, París, 1969, Col·l. «Sources Chrétiennes», 154, p. 23-25

2 J. LEMARIÉ, *Chromatii Aquileiensis opera*, cura et studio R. Étaix et J.L.: Corpus Christianorum, series Latina, IX A, (1974), p. XI-XIV de la introducció: «la famille catalane».

3 Raymond ÉTAIX, «Quelques homéiliaires de la région catalane», *Recherches Augustiniennes*, núm. 16 (1981), p. 333-398. Reproduït a R. ÉTAIX, *Homéiliaires patristiques latins. Recueil d'études de manuscrits médiévaux*, París, 1949, p. 453-518. (En aquesta mateixa obra és reeditat, a les p. 417-425, l'article «L'homéiliaire conservé au Museo diocesano de Gerona», publicat a AST, núm. 34 (1961), p. 44-55, i citat ja en el meu article d'AST, núm. 41).

4 Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ, «A propòsit del manuscrit llatí 3806 de la Biblioteca Nacional de París: un homiliari de Vilabertran, MLC, núm. 2 (1983), p. 13-47.

5 Josep Romà BARRIGA, «El ms. 18 de l'Arxiu de la catedral de Lleida: leccionari per a l'ofici, del segle XI, provinent de Roda», MLC, núm. 1 (1978), p. 11-41.

Al títol 2 cal afegir que el volum IX A té un *Supplementum*, aparegut l'any 1977; a les pàgines 616 i següent, on Lemarié assenyala *Nouveaux témoins des sermons* (de Cromaci), hi ha més indicacions de manuscrits catalans.

La investigació que J. Lemarié va fer del manuscrit París, Biblioteca Nacional, lat. 742 (*Le Bréviaire de Ripoll*, Montserrat, 1965), el mogué a continuar les seves recerques en els fons manuscrits de Catalunya, particularment en els homiliaris, recerques que foren coronades amb descobriments notables de peces patrístiques (algunes de tradició manuscrita exclusivament catalana). Al mateix temps, Lemarié donà a conèixer homiliaris i uns altres manuscrits catalans poc o gairebé no gens coneguts. El professor R. Étaix ha fet el mateix dedicant-se a l'estudi dels homiliaris llatins; consagrà bona part del seu esforç en la investigació de les fons conservades a Catalunya. Els manuscrits emprats per ambdós recercadors i conservats a Catalunya o relacionats amb aquest país són els que indiquem a continuació, en l'enumeració dels quals respectem les indicacions de Lemarié i d'Étaix; el que va entre parèntesi són advertiments que creiem haver-hi de fer:

Barcelona, Arxiu capitular (de la catedral), ms. 109, segle xv (segons Lemarié, xiv segons Janini).

Íd., ms. 111 (xvi, xiv Janini).

Girona, catedral (Museu Diocesà, núm. 44), homiliari (conegut com a «Homiliari de Beda»), s. xi.

Lleida, Arxiu de la catedral, ms. Roda 11, AD 1191.

Íd., ms. Roda 12, s. xiv (xv Janini).

Íd., ms. Roda 16 (cal llegir-hi probablement «ms. 18»: vegeu el número 5 de la nostra llista), s. xii (xi?).

Montpeller, Archives Départementales, sense número, s. xii, originari del Llenguadoc.

París, Bibliothèque Nationale, lat. 1309, s. xiv, de Girona.

Íd., lat. 3806, s. xii, de Santes Creus. De la segona meitat del s. xi, probablement procedent de Sant Llorenç del Munt, segons Étaix. (De final del segle xi i procedent de Vilabertran, segons Altés: vegeu el número 5 de la nostra llista.)

Íd., lat. 5132, s. xii, de Ripoll.

Íd., lat. 5302, s. xi, català?

Íd., lat. 5304, primera meitat del s. xii: d'Elna?

Íd., Nouv. acq. lat. 903, s. xiv, breviari de Vic.

La Seu d'Urgell, Biblioteca capitular, ms. 181, s. xii.

Íd., breviari imprès l'any 1487.

Tarragona, Biblioteca provincial, ms. 139, s. xii, de Santes Creus.

València, Arxiu capitular, ms. 78, s. xii.

Vic, Museu episcopal, ms. 85, s. xiv, breviari d'Urgell.

Íd., ms. 131, s. xii, de la Seu d'Urgell.

Vic, Arxiu capitular, fragment, viii, 20, s. xi, regió de Moià.

Íd., fragments, VIII, 22, s. XIII, íd.

Íd., fragments, XX, 1, s. XI.

Íd., fragments, XX, 13, s. XIII, regió de Moià.

Íd., fragments, XXI, 11, s. XII, de Santa Coloma de Queralt.

Hi ha també citat un costumari de Vic, del segle XV, que pot ésser un dels dos manuscrits que Janini, *Manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España*, II, 334 i s., núm. 873 i 874, cita com a pertanyents a l'Arxiu capitular, ambdós a l'armari 31.

Ja hem fet al·lusió al manuscrit Roda 18 de la catedral de Lleida (5). Malgrat ésser un còdex mutilat, continua essent un volum important, de dos-cents trenta-un fulls. Encara que anomenat leccionari, es tracta d'un homiliari en el qual moltes lliçons del segon i del tercer nocturns presenten un mateix text patristic seguit. Barriga no ha determinat a quin model d'homiliari correspon. Moltes antifones i molts responsoris porten neumes.

El tipus de l'Homiliari de Pau Diaca és seguit pel de l'abadia canònica augustiniana de Sant Maria de Vilabertran (Alt Empordà), escrit entorn de l'any 1000. El seu arquetip ha de cercar-se dins l'ambient de la influència narbonesocatalana, de què diferents vegades hem parlat. El treball de F.X. Altés dona detalls de molts altres manuscrits afins.

XI. ELS PROCESSIONALS

1 Amadeu-J. SOBERANAS I LLEÓ, «L'edició del "processionarium" de Tarragona (Barcelona, Claudi Boronat, 1568)», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, Barcelona, Col·legi Notarial, núm. 7, p. 271-297 (*Miscelánea en honor de Josep Maria Madurell i Marimon*, III).

2 Miquel dels Sants GROS, «El processoner de la catedral de Vic: Vic, Mus. Episc., ms. 117 (CXXIV)», MLC, núm. 2 (1983), p. 73-130, amb dues làmines.

3 M.S. GROS I PUJOL, «El processoner de la catedral de Tolosa de Llenguadoc: Madrid, BN, ms. 136», MLC, núm. 4 (1990), p. 127-183.

4 Alexandre OLIVAR, «Sobre un processional mallorquí», MLC, núm. 2 (1983), p. 131-135.

El nou *Diccionari de la llengua catalana*, de l'Institut d'Estudis Catalans (Barcelona, etc., 1995), no dona cap nom per al llibre litúrgic que conté els cants per a les processons. Hi ha l'adjectiu «processional», que designa allò que és relatiu o pertanyent a les processons. El·lípticament, aquest adjectiu pot ésser substantivat quan hom hi entén el llibre processional. Jo mateix (4) he adoptat aquest terme, mentre que Gros (2 i 3) emprà el vocable «processoner», contra la legitimitat del qual és difícil o impossible pronunciar-se. Els francesos diuen també *processional*, plural *processionaux*, com veurem en un títol que citem a continuació.

Tot això que diem és un exemple de la necessitat que encara hi ha de construir un lèxic català relatiu als llibres litúrgics, fent recurs no solament al llenguatge modern, sinó a la documentació medieval. Queda per fer. Potser per això, mentrestant, prudentment Soberanas (1) conserva l'original llatí *processionarium*, justificat en el seu treball, que fa la història d'una edició d'un processional oficial promoguda pels canonges de Tarragona, que volien l'existència d'una publicació exemplar que tots els preveres de l'arxidiòcesi estiguessin obligats a dur en les processons. Això és interessant per a la història de la litúrgia i de la seva renovació a Tarragona, on sembla que ja abans havia existit un altre processional imprès. Del de 1568 hom on coneix vuit exemplars.

Gros (2) edita sencer el contingut del manuscrit 117 de Vic, escrit entre els anys 1278 i 1318. De la mateixa mà que ha escrit el processional de Vic és el d'Erlangen, Universitat, còdex no signat de l'Institut für Musikwissenschaft i possessió privada del doctor Bruno Stäblein, processional que presenta algunes variants respecte al de Vic.

Entera és també l'edició que el mateix doctor Gros (3) ofereix del processional de Tolosa, actualment manuscrit 136 de la Biblioteca Nacional de Madrid, escrit entorn de l'any 1200. No hi pot haver cap dubte sobre la procedència tolosana del còdex. Tant el processional de Tolosa com el de Vic són interessants perquè, pel recorregut de les processons que parteixen de la catedral, donen informació sobre la topografia eclesiàstica d'ambdues ciutats en plena època medieval. La sèrie de cants que prescriu el processional de Tolosa concorda amb la que trobem al gradual de Londres, Museu Britànic, manuscrit Harley 4951, de la segona meitat del segle XI. Gros compara la sèrie de Tolosa amb unes altres fonts encara.

Olivar (4), primer capítol de II, 15, determina l'origen i la procedència d'un processional que es conserva actualment a Barcelona, a l'Arxiu Provincial dels Caputxins (Sarrià). El còdex fou compost per a les religioses augustinianes del convent de Santa Margarida de Ciutat de Mallorca, però al començament del segle XIX el manuscrit ja estava en poder dels caputxins de la mateixa illa. Olivar fa referències a uns altres llibres processionals, manuscrits i impresos, de Catalunya. Les justes observacions que ell i Gros (2) feien sobre la manca d'estudis generals sobre els processionals no són ja tan justificades després de l'aparició de Jean-Baptiste Molin i Annik Aussedat-Minvielle, *Répertoire des rituels et processionaux imprimés conservés en France* (París, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1984).

Sobre les processons, podeu consultar el nostre apartat XIII. Vegeu també XII, 3.

XII. ELS CALENDARIS I ELS SANTORALS

1 José JANINI, «Dos calendarios de Barcelona (siglos x y XIV)», RCT, núm. 3 (1978), p. 313-325.

2 Josep Maria MARQUÈS, «Els calendaris de Girona», MLC, núm. 1 (1978), p. 135-166.

3 Joaquim Maria PUIGVERT I SOLÀ, «El calendari festiu d'una comunitat page-sa d'antic règim mitjançant les processons: una mirada etnològica des de la història», *Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1984, II, p. 417-427.

4 Gabriel LLOMPART, «El calendario religioso y las fiestas cíclicas», a: Maria Àngels ROQUE [ed.], *Encontre d'antropologia i diversitat hispànica celebrat a Barcelona del 26 al 28 de març de 1987*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1988, p. 47-62.

5 Marie-Hélène FROESCHLÉ-CHOPARD, «Les saints et les fêtes de Provence orientale», a *Fiestas y liturgia. Actas del coloquio celebrado en la Casa de Velázquez. - Fêtes et liturgie. Actes du colloque tenu à la Casa de Velázquez*, 12/14 - XII - 1985, Madrid, Casa de Velázquez y Universidad Complutense 1988, 81-102.

6 Maria Dolors LLOPART *et al.*, *Calendari de festes de Catalunya, Andorra i la Franja*, Barcelona, Fundació Servei de Cultura Popular - Alta Fulla, 1989.

7 Antonio ARINO VILLARROYA, *El calendari festiu a la València contemporània (1750-1936)*, València, Generalitat Valenciana, Edicions Alfons el Magnànim, etc., 1993.

8 Josep VIVES GATELL, *El santoral de los calendarios de Sant Cugat del Vallès*, HS, núm. 26 (1973), p. 247-269.

9 Antoni GRIERA, «Las reliquias veneradas en el monasterio de S. Cugat del Vallès», a *Mélanges offertes à Rita Lejeune*, Gembloux, 1969, p. 361-366.

10 Salvador BARDULET I PALAU, «Vint-i-dos anys d'instrucció catequètica a Gurb (Osona). El "Catecisme de les festes" del Dr. Hermenter Martí», QVC, núm. 141 (1988), p. 96-111.

11 Àngel FÀBREGA; Miquel dels Sants GROS; Alexandre OLIVAR, «El nou santoral litúrgic de Catalunya», Barcelona, Balmes, 1973.

12 Gabriel ROURA I GÜIBAS, «L'ofici de sant Carlemany al bisbat de Girona», MLC, núm. 4 (1990), p. 37-56.

13 Josep CLARÀ I TIBAU, «L'ofici de Carlemany dins el breuari de 1339», AIEG, núm. 34 (1994), p. 619-630.

14 Josep RIUS SERRA, «Los propios del obispado de Barcelona», AST, núm. 21 (1948), p. 177-181 (reproduït a *Miscelánea Mons. J. Rius Serra*, II, 1965, p. 787-792).

15 Gabriel ROURA, «Martyrologium Adonis: notes necrològiques marginals», MLC, núm. 6 (1995), p. 157-164.

El calendari sempre tindrà bibliografia abundant, perquè el calendari és la mateixa ordenació de l'any litúrgic i aquest té una gran significació en la vida litúrgica i més enllà d'ella, en les repercussions que té en la pietat popular i en els costums religiosos lligats a les festes. El calendari és indispensable concretament en els llibres litúrgics que segueixen el curs de l'any (1, 2 i 8, però també en uns altres números de la nostra llista). El santoral, per la seva banda, que es va augmentant i determinant localment, sol oferir els millors arguments per a precisar la pàtria de molts llibres litúrgics.

Janini (1) publica els manuscrits 185-1 i 185-4 de l'Arxiu de la catedral de Barcelona i compara el segon amb dos manuscrits més del segle XIV. El primer calendari és incomplet; Janini no dona una prova del seu origen barcelonès. Per al segon, això és clar.

Marquès (2) compara vint-i-un manuscrits, que van del segle XII al XVI, en fa una edició sinòptica i explica l'evolució del calendari gironí.

El treball de Puigvert (3) pertany tant a aquest apartat com als dos següents, el XIII i el XIV. Segons un *Liber Ordinarius* de la parròquia de Riudellots de la Selva, s'esdevingueren durant l'any 1763 cinquanta-cinc processons en aquest lloc. La major part foren processons eucarístiques i marianes; si prescindim de les rogatives ordinàries, les processons responien a accions de gràcies per favors obtinguts en esdeveniments extraordinaris. Els patrons ja exigien set processons anuals en llurs celebracions. Només dues tenien lloc en la Setmana Santa. L'autor descriu el que se solia fer durant les processons.

Servint-se dels manuscrits conservats del monestir de Sant Cugat, que van del segle XIII al XV, Vives (8) ha reconstruït el calendari d'aquesta abadia i ha fet veure l'evolució del santoral. Curiós i difícil d'explicar és que hi hagi diferències notables entre els diferents calendaris d'un mateix monestir. Potser depèn de les diferències de cada llibre litúrgic que entra en qüestió.

L'estudi de Bardulet (10) es referix a una persona i a un llibre que tingueren una veritable importància, extraordinària pel seu temps, en l'educació litúrgica dels adolescents del poble català i fins més enllà de les fronteres de Catalunya. Hermenter Martí era rector de Gurb (bisbat de Vic) quan va publicar l'any 1818 en català un catecisme que, pel fet d'aparatar-se de les formes tradicionals de la catequesi i pel seu enfocament inusitat cap a les fonts antigues i autèntiques del culte cristià, produí en l'autoritat eclesiàstica un descontentament i una viva reacció. El religiós trinitari fra Ramon de Jesús prengué pel seu compte la refutació del nou catecisme publicant una obra de gairebé quatre-centes pàgines, és a dir, el doble del *Catecisme de les festes*, a la qual donà el títol de *Reflexiones sobre el Catecismo de las fiestas y solemnidades principales de la Iglesia que dió a luz el Dr. D. Hemeterio Martí*, etc. (Vic, 1820). El bisbe de Vic, Ramon Strauch, ja havia prohibit el *Catecisme de les festes*; és així comprensible que n'existeixin actualment molt pocs exemplars. N'ha estat fe-

ta una edició facsímil amb una introducció del mateix S. Bardulet: Vic, Arxiu, Biblioteca i Museu Episcopals, 1989. El doctor Martí apel·là al tribunal de l'arxidiòcesi de Tarragona, cosa que motivà que el bisbe Strauch fes un recurs a la nunciatura de Madrid. L'any 1823, per motius polítics, el bisbe Strauch va ser afusellat. Hermenter Martí, que havia estat constret a abandonar la seva parròquia, morí el 1826 d'un accident a Barcelona. Quan encara vivia, aparegué una traducció castellana del seu *Catecisme de les festes* (1823). És sorprenent, pels anys en què visqué, la manera com el doctor Martí, fet sospitós, entre algunes altres detraccions, de jansenisme però que sempre restà fidel a la seva fe catòlica, s'hi mirà per donar una educació religiosa als joves cristians fonamentada en l'experiència de la litúrgia, particularment en la de l'eucaristia i la celebració de les festes.

El número 11 de la nostra llista, encara que correspongui a una obreta dirigida a un gran públic, reexamina críticament el santoral català i no dissimula allò que no correspon a la veritat històrica. Dóna també les notícies històriques referents a cada una de les seues catalanes en els dies de llur consagració.

Roura (12) explica que, immediatament després de la seva mort, Carlemany, començà a ésser venerat, més o menys, com a personalitat santa a Europa, fins que el papa Benet XIV reconegué com a legítim el seu culte, com a beat, en diferents esglésies. La diòcesi de Girona, però, ja tributava un culte, com a sant, a Carlemany des de l'època carolíngia. Als nombrosos breviaris del bisbat de Girona es troben oficis «sancti Carolimagni imperatoris et confessoris». No són gaire antics; el brevari més antic que en conté un és del segle XIV.

Independent de l'anterior és l'estudi de Clarà (13). Quan, l'any 1907, Jules Coulet va publicar el seu treball sobre l'ofici gironí de Carlemany, es lamentà de no haver pogut trobar el brevari de Vidal de Blanes, abat de Sant Feliu de Girona del 1337 al 1342. Clarà edita l'ofici compost en la primera meitat del segle XIV per Arnau de Montrodon segons el brevari esmentat. Tots els oficis de sant Carlemany (el culte del qual fou prohibit pel papa Sixt IV l'any 1484) del segle XIV fan suposar una font anterior, que ha romàs desconeguda.

Com a funcionari que era de l'Arxiu de la Congregació de Ritus, monsenyor Rius i Serra (14) tingué fàcil accés a la documentació pròpia d'aquest dicasteri. En aquesta ocasió Rius publicà l'aprovació que l'any 1608 va fer la Congregació del calendari propi de la diòcesi de Barcelona. A més, la Congregació aprovà simultàniament que Barcelona pogués celebrar la solemnitat de santa Eulàlia (la del 12 de febrer) amb la seva octava encara que la festivitats caigués en Dimecres de Cendra o en un diumenge de quaresma. Els barcelonins aprel·laven a la gran popularitat de la festa (instituída l'any 1479 pel papa Sixt IV). La concessió romana anava acompanyada de l'aprovació de celebrar la festa de l'Àngel Custodi el 27 de setembre.

Roura (15) fa la descripció del martirologi de la segona meitat del segle x conservat a l'Arxiu Capitular de Girona. Però l'objecte principal del treball de Roura és transcriure senceres les notes necrològiques contingudes al martirologi i que el pare J. Villanueva havia reproduït en part; són afegitons d'èpoques distintes. Moltes són del mateix segle x. Els epígrafs arriben fins a la segona meitat del segle XIII, quan el martirologi en qüestió, del tipus del d'Adó, escrit per a la catedral de Girona pel canonge Riquer, fou substituït per un altre, del tipus del d'Usuard.

Els altres treballs de la llista relativa al calendari (4, 5, 6, 7 i 9), encara que toquin la litúrgia oficial, almenys tangencialment alguns, fan referència a la pietat popular de què tracten els títols de l'apartat següent.

XIII. ELS DOCUMENTS RELATIUS A LA PIETAT POPULAR PARALITÚRGICA

1 Joan PRAT; Jesús CONTRERAS, *Les festes populars*, Barcelona, Dopesa, 2, 1979.

2 Rossend LLATES, *Las fiestas populares barcelonesas*, Barcelona, Alba SA, 1983 (reimpressió Banca Mas Sardà).

3 Emilio SÁEZ, *Advocaciones religiosas en la Barcelona altomedieval (siglos IX-XII)*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1976.

4 Isabel LOBATO I FRANCO, «Religió i societat: processons i rogatives públiques a Barcelona, 1550-1620», a *Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, II, Barcelona, Universitat, 1984, p. 429-434.

5 Miquel dels Sants GROS I PUJOL, «L'escenificació litúrgica de l'Assumpció de Maria al monestir de l'Estany», a *850è aniversari de la consagració de l'església del monestir de Santa Maria de l'Estany*, 1983, p. 68-71.

6 Alexandre OLIVAR, «El recull de pregàries marials del manuscrit 217 de Ripoll», MLC, núm. 5 (1994), p. 31-42.

7 Gaspar MUNAR OLIVER, *Devoción de Mallorca a la Asunción*, Palma de Mallorca, 1950.

8 Gabriel LLOMPART, «La fiesta del Corpus y representaciones religiosas en Zaragoza i Mallorca (siglos XIV-XVI)», AST, núm. 42 (1969), p. 181-209.

9 G. LLOMPART, «Sa Jaia Corema, Sa Jaia Serrada. Un apunte de iconografia popular mallorquina», a: *Trabajos del Museo de Mallorca*, 22, Palma de Mallorca, 1976 (extret de *Mayurqa*, 15 (1976), p. 189-197, més sis pàgines de làmines).

10 G. LLOMPART, «Documentos para la historia de la piedad popular balear (siglos XIV y XV)», HS, núm. 34 (1982), p. 165-196.

11 G. LLOMPART, *Religiosidad popular. Folklore de Mallorca, folklore de Europa. Miscelánea de estudios. I: El calendario y la jornada*, Palma de Mallorca, J. J. de Olañeta, 1982.

12 G. LLOMPART, «Inventarios de templos y particularidades del culto en la ciudad gótica de Mallorca», *Estudios Lulianos*, núm. 26 (1986), p. 252-268.

13 José RIUS SERRA, «San José y la ciudad de Valencia», *AST*, núm. 25, (1952) p. 1-6 (reproduït a *Miscelánea J. Rius Serra*, II, 1965, p. 979-984).

14 Bernat TARIN JUANEDA, «La processó valenciana del Corpus (làmines: 1913). Text de Manuel Sanchis Guarner (1978). València(?), Vicent García Editores SA, 1978(?)».

15 Enric LLOBREGAT; Francesc JAROUÉ, *El Corpus de València*, València, Tres i Quatre, 1979.

16 Pere SABORIT BADENES, *Morir en el Alto Palancia (La religiosidad popular a través de los testamentos. Siglos XVI-XVIII)*, Sogorb, Ayuntamiento, 1991.

17 G. LLOMPART, «El Davallament de Mallorca, una paralitúrgia medieval», *MLC*, núm. 1 (1978), p. 109-133.

18 Robert CABIÉ, «Litúrgia e pietat populara. Qualques aspèctes significatius dins l'istòria d'Occitània», *MLC*, núm. 6 (1995), p. 129-146.

El lector trobarà molt incompleta la llista XIII. Aquesta només vol assenyalar alguns dels treballs més significatius dels més relacionats amb la litúrgia o que en depenen. És difícil discernir en aquest sentit, ja que la pietat popular depèn molt del calendari litúrgic i sol ésser com una expansió d'allò que en el culte és celebrat molt sòbriament, potser massa i amb poca participació del poble i de la vida familiar. En aquest capítol no entren, és clar, els devocionaris i qualsevol altre llibre que serveixi per a satisfer la pietat individual. És cert que hi ha algun títol que correspon a una devoció més aviat particular, com és, per exemple, la sèrie d'oracions a la Mare de Déu que ofereix el manuscrit 217 del fons de Ripoll de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (Barcelona), d'escriptura del segle XII; però són pregàries d'estructuració litúrgica, amb alguns elements trets de l'ofici diví (6).

La bibliografia d'aquest capítol és tan abundant que aquí ha calgut seleccionar. Els títols del pare Gabriel Llompart, per exemple, haurien pogut ésser més nombrosos. He deixat sense considerar la literatura referent al drama litúrgic en general, el d'Elx, per exemple, tot i que indiquem alguns títols pertanyents a la solemnitat de l'Assumpció de Maria, la gran celebració central de l'estiu (5 i 7).

Ja hem tractat anteriorment de les processons (XI i XX, 3); aquí les considerem com a manifestacions de la pietat popular si guarden la forma litúrgica. Essencialment, les processons no prescrites per la litúrgia han pres per model les de les rogatives. La manca persistent de pluja, la pesta i algunes altres epidèmies, certs esdeveniments polítics i religiosos i algunes causes més han motivat la celebració freqüent de processons (4). La de Corpus ha pres un gran relleu en l'expressió de la pietat popular (8, 14 i 15).

Mallorca ha estat afavorida per recercadors com el pare Gaspar Munar (7), però sobretot pel pare Gabriel Llompart (8-12 i 17). Ja hem dit que hauríem pogut referir-nos a més estudis d'aquest darrer autor, el qual no ha limitat les seves recerques a les Balears, sinó que informa abundantment sobre particularitats del Principat, de València i d'uns altres països d'Europa. Les seves publicacions solen anar ben il·lustrades; la mateixa matèria requereix l'acompanyament de figures. El títol 10, entre molts detalls interessants per a l'historiador del culte, parla de misses celebrades a l'aire lliure i de la part que tenien els llecs en les celebracions parroquials. L'exposició del títol 11 va seguint el curs de l'any eclesiàstic.

A la nostra llista no manquen investigacions relatives a València (13-16). Excepcional és el treball, publicat en occità, de Robert Cabié, professor de la història de la litúrgia a l'Institut Catòlic de Tolosa de Llenguadoc, treball que, a propòsit de la evolució de la litúrgia i dels costums religiosos a partir de l'edat mitjana fins als nostres mateixos dies, exposa els problemes polítics i socials que ha anat tenint l'ètnia occitana; hom s'adona bé de la importància que té la pràctica religiosa, principalment aquella que és l'oficial de l'Església, en el desplegament o en la conservació de la cultura d'un poble.

Compareu XIII, 12 amb XVII, 23.

XIV. ELS RITUALS

1 Cebrià BARAUT, «Els rituals del bisbat d'Urgell editats durant els segles XVI-XIX», *Església d'Urgell*, núm. 80 (1979), p. 21-27.

2 Amadeu-J. SOBERANAS, introducció a *Ordinarium sacramentorum Barchinonense, 1501. Edició facsímil de l'ordinari de Barcelona imprès l'any 1501*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1991 (Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, col·l. «Biblioteca Litúrgica Catalana», núm. 1).

3 Josep TORNÉ I CUBELLS, «Un nou ordinari "secundum ritum Barchinone"», *MLC*, núm. 5 (1994), p. 175-188.

4 Miquel dels Sants GROS, «El antiguo ordo bautismal catalano-narbonense», *HS*, núm. 28 (1975), p. 37-101.

5 Xavier ALTÉS I AGUILÓ, *El baptisme al bisbat de Girona durant la baixa Edat Mitjana. Estudi i edició crítica dels ordes baptismals*, Barcelona, Facultat de Teologia, Secció Sant Pacià, Departament de Litúrgia, 1977 (dactilografiat).

6 X. ALTÉS, introducció, traducció i notes a *L'antic ordre romà del baptisme: or. XI*, Barcelona, Facultat de Teologia de Barcelona, Secció Sant Pacià, 1980, col·l. «Testimonis Litúrgics», núm. 5.

7 Salvador BARDULET I PALAU, *El sagrament de la confirmació a Catalunya*, Manlleu, Parròquia de Santa Maria, 1979 (ciclostilat).

8 Jean-Baptiste MOLIN, «Le mariage au diocèse d'Elne avant le Concile de Trente», RCT, 4 (1979), p. 117-122.

9 Joan BELLAVISTA I RAMON, «L'“ordo de nuptiis celebrandis” del ritual del monestir de Sant Cugat del Vallès”, MLC, núm. 5 (1994), p. 21-30.

10 M. S. GROS, «L'ordre catalano-narbonès per a les benediccions dels sants olis», RCT, núm. 1 (1976), p. 231-258.

11 Lluís TO I FIGUERAS «L'evolució dels ritus funeraris a Catalunya a través dels testaments (segles X-XII), *Lambard. Estudis d'Art Medieval* [Barcelona: Institut d'Estudis Catalans], III, 1983-1985, p. 75-96.

12 Pere FARNÉS SCHERER, *El «officium sepulturae» en el ordinario de 1501 de Barcelona*, Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya, Instituto de Liturgia de Barcelona, 1989.

13 Martí GELABERTÓ VILAGRAN, «Ritual funerario y contrarreforma: el monasterio de Nuestra Señora de Junqueras (siglos XVI-XVII), I CHEC II (1993), p. 333-343 = AST, núm. 67 (1994).

14 J. BELLAVISTA, «Consagracions d'esglésies i altars a la Catalunya medieval», AST, núm. 67/2 (1994), p. 73-82.

15 José JANINI, «Bendiciones episcopales de los manuscritos de Tortosa», AST, núm. 51-52 (1978-1979 [aparegut l'any 1983]), p. 203-213.

16 M. GELABERTÓ, «La litúrgia catalana: benediccions i exorcismes a Barcelona, segles XVI-XVIII, *L'Avenç*, núm. 137 (maig 1990), p. 36-39.

17 Giampaolo MELE, «Un inedito codice arborense del secolo XIV contenente la Regola urbanistica di santa Chiara, una lettera barcellonaese e canto gregoriano», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 9 (1988), p. 203-220.

Un dels aspectes més importants de la història postvisigòtica de la litúrgia al nostre país és la introducció dels primitius rituals franco-romans. Mèrit principal del doctor M. S. Gros ha estat haver fet llum en aquest afer (4). Aquests *ordines* han estat vigents i han anat evolucionant fins a la formació dels rituals diocesans en èpoques pretridentines encara, quan anaren adoptant-se rituals més universals o quan, després del Concili de Trento, es varen imposar models prescrits. Distingim els rituals pròpiament dits de directoris o de consuetes, és a dir, de llibres que no feien servir els sacerdots per a la mateixa administració dels sagraments o per a beneir; d'això darrer en tracta l'apartat següent, el xv. Algunes vegades, cal dir-ho, la distinció es fa difícil. Els títols del present apartat xiv van ordenats per sagraments o per uns altres ritus, quan es tracta de rituals parcials, després d'haver assenyalat els generals. A més dels epígrafs indicats, hem de recordar II, 3, és a dir, el manuscrit de Combret, del segle XI, el qual, als folis 27-55, conté un ritual, o sigui uns «ordines ad cathecuminum faciendum, ad reconciliandum apostatam, ad uisitandum infirmum» i un altre: «quomodo ungendus est infirmus.»

També el pontifical de Roda (iv, 1) té bona part d'un «ordo ad uisitan-dum infirmum», del segle XI.

Abans de considerar particularment els títols de la nostra llista, és útil recordar l'interès que tenen els rituals com a testimonis històrics de la connexió que hi ha entre la litúrgia i la vida individual o la familiar dels cristians. El ritual és el llibre oficial litúrgic que porta ritus practicats a les llars, com són la visita del sacerdot als malalts, l'administració de la unció als malalts greus, l'assistència en l'agonia, les pregàries que han d'ésser recitades en el moment de la defunció i els ritus de l'enterrament. Així mateix hi ha el ritu del casament. En totes aquestes accions rituals o, almenys, en una bona part el sacerdot ha estat obligat a parlar no pas en llatí, sinó en el llenguatge del poble. Els rituals ofereixen textos vernacles de gran preu d'èpoques passades. A més, els *ordines*, en allò que afecta les tradicions familiars (allò que sempre s'havia fet d'una manera determinada, a la qual la gent estava acostumada i que estimava), els costums tradicionals han ofert resistència a innovacions. Els *ordines* és on apareix d'una manera més clara com els costums tradicionals visigòtics, en les pregàries i en el cant, resistiren amb un cert èxit al ritu romà introduït pels clergues francs quan les terres catalanes anaren essent deslliurades del domini de l'islam. Per tots aquests aspectes que acabem d'enumerar i per l'abundància de les fonts històriques, es fa comprensible l'existència d'una literatura rica sobre el tema.

Des de l'any 1536 el bisbat d'Urgell (1) ha fet imprimir set rituals. Són testimonis de primer ordre per a la vida religiosa d'aquesta gran diòcesi que comprèn Andorra. En la composició d'aquests llibres litúrgics, els bisbes d'Urgell han tingut en consideració els costums populars i les necessitats dels fidels des del punt de vista pastoral. Només l'any 1934 Urgell va renunciar a tenir una tradició ritual pròpia i va unificar el seu ritual amb el de les altres diòcesis de la província eclesiàstica de Tarragona segons el tipus tridentí. El ritual comú tarragoní, però, conté, un apèndix en què consten certs costums tradicionals de la província eclesiàstica.

La introducció d'A.-J. Soberanas a l'edició de l'ordinari de Barcelona de l'any 1502 (2) té un caràcter merament bibliològic. Aquesta edició facsímil hauria hagut d'anar acompanyada d'un comentari historicolítúrgic. Per a la valoració de l'ordinari en qüestió com a llibre litúrgic cal consultar P. Farnés (12).

Contemporani de l'anterior, és a dir, de vers l'any 1500, és l'altre ordinari barceloní publicat per J. Torné (3). És un petit manuscrit de paper (onze fulls) que conté pregàries de l'altar i el ritual del viàtic, segons els costums de Barcelona, per a l'administració de la comunió fora de la missa i per a la unció dels malalts. A més, hi ha una nota sobre els meravellosos efectes de les cinc misses votives que la Mare de Déu va revelar a sant Agustí, segons un testimoni escrit que es conserva (o es conservava?) a la biblioteca de Santa Maria in Araceli, a Roma. Aquest

ordinari de la ciutat de Barcelona és guardat a la biblioteca del seminari.

El títol 4 (Gros) ens dóna un dels exemples més evidents de la resistència hispànica antiga davant la introducció de la litúrgia vinguda de la metròpoli narbonesa al començament del segle IX. Gros treu el tipus de l'*ordo* baptismal en qüestió dels manuscrits París, Bibliothèque Nationale, lat. 933 (del segle XI), i Vic, Biblioteca Capitular, 104 (CV) (del XII). El primer prové del monestir de Lagrassa, prop de Carcassona; l'altre va ser escrit a Vic i per a la seva catedral. Ambdós testimonis representen una forma evolucionada del ritual del bateig en la qual es deixa veure una estructura primitiva. Gros compara tots dos manuscrits, entre els quals hi ha una gran semblança, amb uns altres testimonis.

Per a l'investigació 5, Altés ha recorregut no solament als rituals i als ordinaris de Girona, on són abundants, sinó que ha inspeccionat també uns altres documents que parlen de l'activitat pastoral del bisbat i de les diòcesis veïnes. Hi hagué a l'església gironina tres *ordines* baptismals: un d'«*infra annum*», un altre «*ad succurrendum*» i un tercer per a la Pasqua i la Pentecosta, fins que quedà establert, a mitjan segle XIII, un ritual compendiat i uniformat. En els diferents documents, Altés reconeix les influències del pensament patristic i de la formació teològica escolàstica rebuda pels clergues de Girona; aquestes constatacions són especialment interessants en el treball d'Altés. Després de l'edició crítica dels textos fonamentals, Altés publica un fragment d'un ordinari de la catedral de Girona, del segle XIV; fragments de diferents rituals, avui perduts, però transcrits en part pel pare J. Villanueva; i un «*ordo confirmationis*» del pontifical del bisbe Gastó de Montcada, escrit l'any 1330.

S. Bardulet (7), a la seva dissertació, té preocupacions més pastorals que no històriques. Assenyalem aquest treball perquè l'autor hi examina els catecismes, les cartes pastorals i unes altres publicacions de Catalunya referents al sagrament de la confirmació. Ja l'any 1976 havia publicat (en edició multicopiada) una primera redacció del seu treball amb el títol *Cent anys de confirmació a Catalunya*.

L'estudi de J.-B. Molin (8) es fonamenta en tres fonts de data relativament tardana: el manuscrit 415 de la Biblioteca Nacional de Madrid, un sacramentari procedent de Sant Martí de Canet, del segle XIV; un missal datat de l'any 1492, que és el manuscrit 119 de la Biblioteca Municipal de Perpinyà; i el *Missale Elnense*, imprès l'any 1511. Ja que la diòcesi d'Elna havia estat catalana fins a mitjan segle XVII, és natural que el ritual de matrimoni que s'hi practicava acusi elements de tradició catalana, amb fórmules hispàniques antigues. Per contra, la presència de la missa votiva de la Santíssima Trinitat com a missa nupcial revela una influència castellana o del nord de França. El fet que el ritual d'Elna només exigeixi un sol anell diferencia els rituals de les fonts referides dels altres rituals catalans.

L'ordo que analitza J. Bellavista (9) es troba en els folis 25-37 del manuscrit Sant Cugat 73, de l'any 1218, de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (Barcelona). El text apareix mutilat. La missa de velació és la votiva de l'Esperit Sant, com en uns altres rituals fins entrat el segle XVI. Com en fonts paral·leles i geogràficament veïnes del ritual de Sant Cugat, hi ha aquí elements del *Liber Ordinum* de l'antiga litúrgia hispànica. El consentiment matrimonial amb el ritu corresponent s'hi esdevé després de la comunió del sacerdot, segons la rúbrica «Post communionem ueniant hii qui coniungendi sunt». Els pares presenten els nuvis al sacerdot. Aquest ordo del ritual de Sant Cugat s'acosta molt al que porta el Sacramentari de Vic (manuscrit 66 del Museu Episcopal de Vic).

Gros (10) publica, en columnes juxtaposades, les estructures i les rúbriques dels formularis per a la benedicció dels olis contingudes en el pontifical de Vic, Biblioteca Capitular, manuscrit 104 (CV), del segle XII, f. 13-19v, i del pontifical de Roda, Lleida, Arxiu Capitular, manuscrit 16, de començaments del segle XI, f. 74-78. La intenció de l'autor ha estat anar a la recerca dels arquetips d'ambdós rituals i d'anar veient l'evolució i l'enriquiment de cada un. Vic procedeix d'un tipus gregorianohadrià, Roda ha sofert influències gelasianes. En l'exorcisme, ambdós procedeixen d'algun gelasià del segle VIII. A Vic es deixen constatar unes altres influències romanes i alguna de gal·licana. Només a Vic es detecten influències hispàniques. La dependència catalanonarbonesa hi és mínima, encara que interessant. La font bàsica d'aquests ordines depèn de l'*Ordo Romanus* XXIV, que és de la segona meitat del segle VIII. Gros ha recorregut a uns altres testimonis per a fer comparacions i al final edita sis textos del pontifical de Vic.

Per al seu treball (11), Lluís To ha investigat dos-cents testaments, els quals són testimonis de com els canvis de mentalitat en l'edat mitjana han influït en les darreres voluntats dels fidels amb referència a la vetlla del cadàver, l'enterrament, el convit en honor del difunt, les almoines, les pregàries, les misses de difunts i unes altres pràctiques de costum en relació estreta amb el culte. Les creences relatives al purgatori, que s'estenen a la tardana edat mitjana en la mentalitat popular, condicionen marcadament els fidels en la redacció dels testaments. Altrament, els documents estudiats són testimonis interessants del pensament teològic entorn de la mort en l'època en qüestió.

L'ordinari de l'any 1501 és el ritual parroquial imprès más antic del bisbat de Barcelona (12). Vegeu el número 2 d'aquesta llista pel que fa a la reproducció facsímil d'aquest imprès. El doctor Farnés ha fet un estudi complet d'aquest ordinari; aquí només presenta una part de la seva investigació, l'interès principal de la qual està en el fet que el ritual del 1501 és un testimoni de l'exercici de la pastoral, en concret en l'administració dels sacraments, a la gran diòcesi de Barcelona immediatament abans del Concili de Trento. Seria útil que Farnés pogués publicar la seva dissertació sencera. Esmentem encara dos títols del mateix autor, els

quals, si bé pensats per a un cercle de lectors ampli, interessen els historiadors: «Las exequias cristianas a través de los siglos», a *Oración de las horas*, 21, 1990, p. 12-25, i «La celebración de las exequias en los monasterios. Notas sobre el uso del nuevo ritual en las exequias monásticas», *ibíd.*, p. 44-52.

Sobre el monestir de Jonqueres, de què parla M. Gelabertó (13), podeu veure IX, 3 (Altés). El cenobi femení barceloní era un centre religiós important. Les monges hi observaven la litúrgia segons les prescripcions de l'orde de Sant Jaume amb detalls curiosos. Les religioses tenien poder de testar. En l'època indicada al títol, la por del purgatori era tan intensa que es trasllueix als testaments, on les monges es preocupen d'obtenir bons sufragis, com són, entre altres pràctiques, les misses de Sant Amador, les de Sant Agustí (vegeu el comentari del número 3 d'aquesta llista XIV) i les trentenàries, dites gregorianes.

Prenent com a base els pontificals de Roda i de Vic (esmentats al comentari del número 10 d'aquesta llista), però servint-se també d'unes altres fonts, J. Bellavista (14) exposa, en un primer capítol, la consagració dels llocs del culte en les múltiples parts de què consta la dita consagració: el ritus introductor, el practicat a l'entrada de l'església i una vegada que el consagrant ja és dins, la benedicció de l'aigua i l'aspersió de l'altar i de l'església, la benedicció del temple i de l'altar, el trasllat de les relíquies i la missa de la consagració d'una església. El segon capítol és dedicat a la benedicció dels objectes litúrgics, dels quals ja s'ha parlat també al primer capítol.

Per al seu estudi sobre les benediccions episcopals, J. Janini (15) utilitzà els manuscrits 11, 34, 41 i 133 de la catedral de Tortosa. Emprà també el 68 del Museu Episcopal de Vic, un sacramentri molt emparentat amb el manuscrit 41 de Tortosa. E. Moeller, *Corpus benedictionum pontificalium*, «Corpus Christianorum Latinorum» CLXII a CLXII C, utilitza, naturalment, el treball de Janini i reproduceix, segons els manuscrits esmentats, algunes de les benediccions.

L'estudi 16 de M. Gelabertó no és més que una consideració general sobre els efectes més notoris de la Contrareforma en els rituals de les diòcesis catalanes. En diferents etapes, els rituals catalans s'esforcen a establir un equilibri entre les exigències populars i les de la teologia. L'autor es deixa guiar sobretot pels estudis de J. Dalumeau i per l'obra valuosa de A. Aussedat-Minville *Histoire du contenu des rituels diocésains et romains imprimés en France de 1476 à 1800* (París, 1987). Els rituals barcelonins s'ocupen de sanejar les benediccions, sobretot les relatives a la salut del cos, als treballs de la terra, a la vida domèstica i a la conjuració del maligne i contra unes altres pors. Certs exorcismes són substituïts per pregàries. Esperem que l'autor publicarà una àmplia investigació sobre el contingut dels rituals catalans de l'Antic Règim, dels quals aquestes pàgines no són més que una presentació.

G. Mele (17) fa saber que, entre més escrits relacionats amb Barcelona, el manuscrit 1bR (*sic*) de l'arxiu del convent de Santa Clara d'Oristano, a Sardenya, conté, als folis 31 a 32v, un ritual de vestició de monges clarisses.

Vegeu també XVI, 29 i 30.

XV. ELS USOS, ELS COSTUMARIS, ELS DIRECTORIS

1 Manuel RIU I RIU, *Alguns costums funeraris en l'Edat Mitjana a Catalunya*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres, 1983 (discurs llegit el dia 5 de maig de 1983 en l'acte de recepció pública a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona).

2 Àngel FÀBREGA GRAU, *La vida quotidiana a la catedral de Barcelona en declinar el Renaixement: any 1580*, Barcelona, 1978.

3 Salvador RAMON VINYES, «El "Directorium festorum" de la catedral de Tarragona», *Quaderns d'Història Tarraconense*, núm. 1 (1977), p. 113-128.

4 Josep VIVES GATELL, «Una consuetat parroquial de Vilabella (s. XVI)», BA, època IV, fasc. 113-120 (1971-1972), p. 339-345.

5 Josep IGLÉSIES, *Llibre de les obligacions que tenen los frares llechs de la cartuxa de Scala-Dei y sermonies que deuen observar en lo culto divino*, Barcelona, Fundació Francesc Blasi Vallespinosa, 1970.

6 Joaquim Maria PUIGVERT I SOLÀ, «Pedagogia de la festa al segle XVIII a través de la consuetat parroquial de Riudellots de la Selva (1763)», a *XXVIII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Santa Coloma de Farners, 22-23 octubre 1983*, La Selva, Centre d'Estudis Comarcals, 1984, p. 161-178, col·l. «Quaderns de la Selva», núm. 1.

7 Miquel dels Sants GROS, «La consuetat antiga de la Seu d'Urgell (Vic, Mus. Episc., ms. 131)», U, núm. 1 (1979), p. 183-266, amb dues làmines.

8 Montserrat CASAS NADAL, «La litúrgia en una canònica de la diòcesi d'Urgell a l'edat mitjana: Sant Vicenç de Cardona», a *Miscel·lània homenatge a Josep Lladonosa*, Lleida, 1992, p. 219-224.

9 Maur ESTEVA, *El Directorio perpetuo litúrgico (1694) de Poblet del P. Francisco Dorda*, Barcelona, Facultat de Sant Pacià, 1979 (2 v., en multicòpia).

10 Isabel JUNCOSA I GINESTÀ, «La consuetat de Sant Julià de Tregurà: Vic, Arxiu Episcopal, Tregurà I/1, MLC, núm. 6 (1995), p. 326-342.

Ja hem advertit que algun número de llistes anteriors, sobretot de la XIV, podria pertànyer també a la present. A XII, 3 hem esmentat un ordinari de la parròquia de Riudellots de la Selva. Vegeu encara XVI, 19 (E. Castro). A diferència dels altres llibres litúrgics, els tractats en aquest apartat no són llibres d'altar, usats directament en el culte, però sí, essencialment, que s'hi refereixen. Alguns dels treballs de la llista XV no es

refereixen a una consuetu o gallofa concreta, sinó que són estudis relatius als costums expressats generalment (no únicament) en aquesta mena de llibres; així els números 1 i 2.

En un estudi molt detallat, M. Riu (1) exposa els costums relatius als difunts: el rentament del cadàver, l'exposició o la vetlla del difunt, el lloc de l'enterrament, els testimoniatges que requerien dels morts, la funció del sebolliment, les làpides funeràries, la tipologia dels sepulcres, els objectes col·locats al sepulcre, els dons per als morts i unes altres particularitats, interessants tant per a la història de la litúrgia com per a la de la vida social de l'edat mitjana.

La catedral de Barcelona, descrita per A. Fàbrega (2) com era vers l'any 1580, disposava de més de dos-cents beneficiats a causa de les nombroses fundacions i beneficis que tenia. Especialment interessant per a la història de la litúrgia és la tercera part d'aquest discurs del doctor Fàbrega, pronunciat en ingressar a la Reial Acadèmia de Belles Arts de Barcelona, perquè explica el curs d'una jornada ordinària de la catedral segons els diferents temps de l'any. L'autor extreu notícies de molts documents inèdits.

El *Directorium fectorum* del títol 3 fou escrit l'any 1506 per Joan Mingarro. S. Ramon en dona l'edició íntegra.

La consuetu de Vilabella (4), a l'Alt Camp, es conserva al mateix arxiu parroquial.

6 = XI 3.

La consuetu antiga de la Seu d'Urgell (7) és un manuscrit de mitjan segle XII adquirit l'any 1910 pel Museu Episcopal de Vic. El volum és mutilat, màximament al final; se n'ha perdut gairebé tot el que pertanyia al santoral. El títol general del llibre és *Vsus ecclesiastici secundum Vrgellensem sedem et episcopatum*, on «episcopatum» ha d'ésser traduït per *bisbat*. L'autor tingué com a model un *liber consuetudinum* d'una parròquia, però les rúbriques demostren que els *usus* en qüestió van ser escrits per a la catedral d'Urgell; com que l'exemplar, pres com a model, era de tipus parroquial, els *usus* no van poder deslliurar-se d'uns determinats punts il·lògics, mal adaptats a un capítol catedral. Més d'un cop, els *usus* apel·len a un «Liber beati Rufi», cosa natural ja que a mitjan segle XII la catedral d'Urgell era portada pels canonges regulars de Sant Ruf d'Avinyó. No sorprèn, per tant, que al començament del llibre sigui citat el sermó *De aduentu domini* d'Aldegari (Oleguer), arquebisbe de Tarragona, dels canonges de Sant Ruf.

M. Casas (8) descriu el curs de l'ofici i de la missa segons el llibre titulat *Pretiosa siue caputbreuuim monasterii Castri Cardonensis*, conservat encara a la canònica de Cardona, regida igualment per canonges agustins de Sant Ruf d'Avinyó en el temps que fou escrit la *Pretiosa*. L'autora ens hauria pogut dir que el manuscrit és de l'any 1314. Cardona, aleshores, pertanyia encara al bisbat d'Urgell. El text d'aquest manuscrit fou editat per J. Serra i Vilaró a EUC, 8 (1914),

3-66. El lector hauria agraït una descripció més tècnica d'aquest *caput-breuium*.

L'abat de Poblet (9) posa en clar que la reforma tridentina dels llibres litúrgics va ocasionar una certa confusió dins l'orde del Cistell. Entre els cistercencs no hi hagué unanimitat en l'aplicació de les dites reformes immediatament després del concili. Alguns monjos s'havien declarat enemics de qualsevol innovació, mentre que per a uns altres Trento era una ocasió per a introduir l'ús de llibres i usos corals nous. Passaren els anys, la situació no sempre millorà i la unanimitat esdevenia difícil en cada un dels monestirs. Així fou que el pare Dorda, mestre de cerimònies de Poblet (després abat i, més tard, bisbe de Solsona), rebé l'encàrrec d'escriure un directori al qual tots els monjos del seu monestir s'havien d'acomodar com a única norma per a Poblet. És l'únic directori que coneix la història d'aquest monestir. L'obra s'estén a detalls que van més enllà dels usos litúrgics. El directori perseguia la finalitat d'adaptar Poblet als usos comuns de l'orde; així és comprensible que el pare Dorda retingués només alguns dels costums peculiars del seu monestir. Per a l'època a què pertany, el *Directorium* en qüestió és un document bastant singular.

La consuetud de Tegurà (10) (en el curs de l'article apareix també la forma «Tregorà»), parròquia situada a la vall de Camprodon, comarca del Ripollès i aleshores bisbat de Girona, fou escrita entre els anys 1660 i 1664; la lletra és del rector mossèn Josep Miralles. Aquesta consuetud és fruit i efecte de disposicions preses per sínodes i prelats de Catalunya, ja a partir de l'alta edat mitjana fins després de Trento, les quals obligaven els rectors a redactar consuetes per a cada parròquia. La intenció era unificar els usos litúrgics. El text de la de Tegurà és editat aquí sencer.

XVI. LA MÚSICA

1 Montserrat ALBET I VILA, «La música religiosa a Catalunya», RC, núm. 47 (1990), p. 118-129.

2 Maria Carme GÓMEZ I MUNTANÉ, *La música medieval*, Barcelona, Dopesa, 1980, col·l. «Conèixer Catalunya».

3 Jaime MOLL, «Para una tipología de una notación catalana», RM, núm. 9 (1986), p. 399-409.

4 Josiane MAS, «La notation catalane», RM, núm. 11 (1988), p. 11-50.

5 Joaquim GARRIGOSA I MASSANA, «La notació musical a Catalunya en l'època anterior al segle XII», a *Las abreviaturas en la enseñanza medieval y transmisión del saber*, IV, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1990, p. 297-300.

6 Joaquín GARRIGOSA MASSANA, «Los manuscritos musicales catalanes anteriores al siglo XIV conservados en los archivos de Cataluña y otros archivos», RM, núm. 13 (1990), p. 511-525.

7 Màrius BERNADÓ, «La música en els rituals catalans del segle XVI», I CHEC II (1993), p. 581-593 = AST, 67/2 (1994).

8 Marius SCHNEIDER, *Singende Steine. Rhythmus-Studien an drei katalanischen Kreuzgängen romanischen Stils*, Kassel-Basilea, Bärenreiter-Verlag, 1955.

9 Eva CASTRO CARIDAD, «El texto de la función litúrgica del “Quem quaeritis” pascual en la catedral de Vic», HS, núm. 41 (1989), p. 399-420.

10 Karl-Werner GÜMPEL; Klaus-Jürgen SACHS, «Das Manuskript Girona 91 und sein Contrapunctus-Traktat», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi*, II (1988), p. 27-53, i *Archiv für Musikwissenschaft*, XLV, núm. 3 (1988), p. 186-205.

11 K.-W. GÜMPEL, «Zwei unbeachtete Fragmente der altkatalanischen Art del cant pla», a E. CASARES, C. VILLANUEVA [ed.], *De musica Hispana et aliis. Miscelánea en honor al profesor Dr. José López Calo, S. J.*, Santiago de Compostel·la, Universidade, 1990, p. 111-144.

12 Francis Ll. HARRISON, «La liturgie et sa musique à la cathédrale d'Elne au xivème siècle», MLC, núm. 4 (1990), p. 185-196.

13 Francesc BONASTRE, «Una verbeta tarraconense en el “antiphonarium-responsoriale” de Montblanc», BA, anys LXVII-LXVIII, època IV, II (1-67-1968), p. 185-189, amb dues làmines (*Miscel·lània Sánchez Real*).

14 F. BONASTRE I BERTRAN, «Formes tròpiques al manuscrit 276 de la Biblioteca de Catalunya», BA, època IV, fasc. 113-120 (1971-1972), p. 313-338.

15 F. BONASTRE, «Un cicle unitari de verbetes de Pasqua», MLC, núm. 1 (1978), p. 43-48.

16 F. BONASTRE, «Les verbetes de l’“antiphonarium-matutinale” de Montblanc», *Butlletí de la Societat Catalana de Musicologia*, núm. 1 (1979), p. 29-74.

17 F. BONASTRE, «Formes rítmiques en l'ofici de Sant Fructuós (s. XIV)», EUC, núm. 24 (1980), p. 97-106 (*Miscel·lània Aramon i Serra*, II).

18 F. BONASTRE I BERTRAN, *Estudis sobre la verbeta (La verbeta a Catalunya durant els segles XI-XVI)*, Tarragona, Diputació, 1982.

19 Eva CASTRO, «Los tropos de la misa en los costumarios catalanes más antiguos», a: *De musica Hispana et aliis*, I (1990), p. 55-75 (vegeu l'anterior núm. 11).

20 Miquel dels Sants GROS I PUJOL, «Els més antics testimonis de l'ús dels tropus i de les proses a Catalunya», RCT, núm. 12 (1987), p. 117-123.

21 M. S. GROS I PUJOL, «Les tropes d'introït du graduel de Saint-Félix de Gérone: Gérone, Bibl. Sem. ms. 4», a: *Recherches nouvelles sur les tropes liturgiques. Recueil d'études réunies par Wulf Arlt et Gunilla Björkvall*, Estocolm, 1993, p. 219-229 (*Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Latina Stockholmiensia*, XXXVI).

22 Josep BAUCELLS I REIG, «El cant de la Sibilla a la catedral de Barcelona (edició dels textos i estudi de la segona època de la representació: segles XV-XVI)», RCT, núm. 6 (1981), p. 177-208.

23 Ignasi BONNÍN I VALLS, «Entorn del "Cant de la Sibill-la". Apunts crítics», AIEG, núm. 24 (1981), p. 573-589.

24 Gabriel ROURA I GÜIBAS, «Una versió catalana de la Sibill-la (Girona, Arxiu Capitular; ms. 133: Missale sancti Aciscli. Anno 1332)», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 7/8 (1988-1989), p. 293-297.

25 Josep-Maria LLORENS, «Semblança de mossèn Higiní Anglès, musicòleg», a: Higiní ANGLÈS, *Scripta musicologica*, cura et studio Josephi López-Calo (Storia e letteratura, 131), Roma, 1975, p. XIX-XLVII.

26 Felip CAPDEVILA ROVIRA, *Bibliografia de mossèn Francesc Baldelló i Benosa, pvre.*, Barcelona, Arxiu Diocesà i Biblioteca Pública Episcopal, 1977 (pròleg de mossèn Josep Maria Martí i Bonet).

27 Frederic PUJOL; Josep Maria MARQUÈS, «Catàleg de les obres de Mn. Lluís Romeu», A, núm. 76 (1973), p. 187-210.

28 Ramon VIDAL PIETX, «Un gran músic vigatà: el mestre Mn. Lluís Romeu», A, núm. 77 (1974), p. 222-225.

29 M. A. ESTER-SALA, «Difusió en català de l'obra de J. Bermudo a l'*Ordinarium Barcinonense* de 1569», *Recerca musicològica*, núm. 5 (1985), p. 13-43.

30 Higiní ANGLÈS, «El canto religioso popular en los manuales litúrgicos de la Tarraconense», *Anuario Musical*, núm. 18 (1963), p. 103-108.

31 Màrius BERNADÓ, «Sobre el origen y la procedencia de la tradición himnódica hispánica a fines de la Edad Media», *Revista de Musicología*, núm. 16 (1993), [107]-[125] = *Actas del XV Congreso de la Sociedad Internacional de Musicología*, vol. 4, p. 2334-2353.

Molts títols d'aquesta llista són treballs que editen o almenys comenten textos litúrgics que haurien pogut ésser objecte d'un capítol a part; així, per exemple, els trops, les verbetes i algunes altres peces ritmades. Per altra banda, en aquesta secció XVI entren manuscrits musicals, com són els antifoners de la missa i de l'ofici i altres, que ja han estat esmentats i comentats en apartats anteriors i alguns dels quals tornen a ésser recordats pels autors de la llista present. Durant molt temps, l'obra de monsenyor Higiní Anglès *La música a Catalunya fins al segle XIII* (1935) fou el millor repertori de manuscrits litúrgics del nostre país. Ara esperem l'aparició un repertori més complet de tots els manuscrits musicals (els litúrgics en constituïran la major part) d'origen català escrits abans del segle XIV, anunciat per J. Garrigosa (6). La llista XVI considera específicament els estudis que tenen com a objecte primordial la música.

Com veiem, hom manté la denominació «catalana» per a una forma típica de notació neumàtica (4), encara que J. Garrigosa (5) preferiria parlar de notació «catalanonarbonesa». A continuació anotem particularitats d'alguns dels treballs.

Garrigosa 5 tracta de la formació del cantor litúrgic del segle IX al XII. Garrigosa 6 descriu l'antifona *Surgite sancti dei*, que és la peça musical

més antiga que es coneix a Catalunya; es troba en un document de l'any 889 amb els neumes propis.

Tot i ésser breu, l'article de M. Bernadó (7) proporciona una informació notable. El seu estudi es fonamenta en setze ordinaris de diferents diòcesis catalanes, encara que no tots porten música. El primer ritual amb notació és el de Girona 1502, dins d'aquest ordinari, però, la part musical, corresponent a les exèquies, és com afegida, sense observar la paginació. El ritual de les exèquies serà més indefectiblement la part que anirà adornada amb neumes en els nostres ordinaris. Altrament, les parts que solen aparèixer amb la música corresponent són certes benediccions, les processons o rogatives, les entonacions de lectures, epístoles i evangelis, les dels *benedicamus domino* finals, himnes, antifones marianes, el *Te Deum* i encara unes altres, com el cant de la Sibilla i el preconi pasqual (*Exsultet*). El ritual de Barcelona del 1569 porta un tractat del cant pla, que és la versió catalana de *De arte tripharia* de Joan Bermudo (cf. 29). Encara que breument, l'autor dedica unes consideracions a les mateixes notacions musicals d'aquests impresos del segle XVI. Hi ha una reproducció en facsímil i diferents transcripcions d'uns cants determinats. Bernadó cita el número 30 d'aquesta llista.

Si hem inclòs M. Schneider a la llista present (8) malgrat la data ja antiga d'aquesta obra (a la qual en podem afegir una d'anterior encara: *El origen musical de los animales-símbolos en la mitología y la escultura antiguas*, Barcelona, 1946, especialment el capítol III), és perquè la seva interpretació musical dels capitells dels claustres de la catedral de Girona i dels monestirs de Ripoll i de Sant Cugat del Vallès té una relació directa amb la himnografia litúrgica.

E. Castro (9) ha trobat el drama litúrgic *Quem quaeritis* en set fonts, que es reparteixen en ordinaris, processionals, troparis i breviaris que van del segle XI al XIV. Existeixen, però, testimonis posteriors del drama en formes elaborades que responen als diferents moments en què el drama era executat: o al principi de la missa del dia de Pasqua o durant l'ofici de matines de la solemnitat. En aquest darrer cas era representada la visita que feren les santes dones al sepulcre.

El manuscrit 91 de l'Arxiu Capítular de Girona estudiat per Gümpel (10) conté, a més del tractat de contrapunt que comença «Species plani cantus sunt terdecim: unisonus» etc., editat aquí íntegrament, diferents textos litúrgics i devocionals en llatí i en català. Esmentem particularment vuitanta-sis oracions de la tradició del Sacramentari de Ripoll.

Amb l'expressió «art del cant pla» cal entendre la teoria del cant gregorià. El primer fragment de què tracta Gümpel (11) és al manuscrit 309 segons la numeració de l'*Inventario de manuscritos por orden de registro* de la Biblioteca de Catalunya. L'escriptura és del segle XIV si no del XV. El manuscrit reuneix un gran nombre de textos catalans i llatins, alguns dels quals són d'índole paralitúrgica, com les pregàries, de contingut variat, dels folis 97-101v; un «Canticum graduum in honorem [...] uirginis

Mariae», 104-106; i el responsori castellà «De mi Padre san Antonio de Padua», que va seguit d'una oració: 107v. Els folis 124-142 contenen quatre fragments d'un comentari català de la missa i de l'ofici, juntament amb normes directives d'ordre pastoral. El manuscrit 1327 de la mateixa col·lecció ofereix un text paral·lel (fragment II) de l'*Art del cant pla* del manuscrit 309.

Del *Liber ordinationum et consuetudinum ecclesiae Elnensis a R. Elnensi episcopo editus*, manuscrit 71 de la Biblioteca Municipal de Perpinyà, Harrison (12) n'edita el pròleg, el capítol «De officio cantoris Elnensis ecclesiae» i fragments addicionals. «R.» és el bisbe Raimon d'Escales, consagrat bisbe d'Elna l'any 1378 i promogut al bisbat de Barcelona el 1386. Al final, Harrison edita, tretat del manuscrit 70, també del segle XIV, de la mateixa Biblioteca de Perpinyà, una breu *ordinatio* relativa a l'obligació de cantar cada dia després de completes l'antifona *Salve regina*.

Fill que és de Montblanc, a F. Bonastre li fou possible, des de molt jove, la inspecció directa del gran antifonari-responsorial de l'església de Santa Maria d'aquesta vila, escrit durant la segona meitat del segle XIV. Amb l'estudi de les verbetes que hi descobrí, començaren les investigacions nombroses sobre *prosullae*, *prosellae*, trops i més peces ritmades que durant l'edat mitjana, des del segle XI fins al XVI, s'han anat introduint en els oficis litúrgics (13-18). L'actual professor de musicologia de la Universitat Autònoma de Barcelona ha reunit els resultats de les seves investigacions fins a l'any 1982 en el títol 18. En aquest llibre, l'autor estudia seixanta-set manuscrits, gairebé tots de Catalunya; alguns són de Mallorca i d'Osca, emparentats amb les fonts catalanes. Bonastre edita en aquesta obra dues-centes setanta-nou verbetes amb apartat crític. Cent divuit són d'oficis de sants, cinquanta-dues pertanyen a oficis del Senyor (és curiós que només una verbeta sigui per a Corpus), vint-i-cinc són tretes de responsoris marians, i quatre, de l'ofici de la dedicació d'una església. Bonastre hi transcriu amb notació gregoriana les melodies i tracta dels melismes, o sigui de les ampliacions melòdiques dels responsoris que entren en qüestió.

No tots els manuscrits base del treball d'Eva Castro (19) són consuetes malgrat el títol. El propòsit d'aquesta investigadora era recopilar i analitzar els tipus o formes dels trops, el lloc que ocupen en la litúrgia i llur execució i estudiar la relació que els trops catalans tenen amb altres repertoris dels segles XII i XIII. Hi recull els testimonis de les formes tròpiques de la missa, tant les pròsules del propi com les de l'ordinari, i les proses que també eren executades a vespres; hi deixa, per tant, sense considerar les pròsules dels responsoris de matines. Les fonts bàsiques emprades són els manuscrits Vic 131 i 134, el fragment Montserrat 1061/I i Sant Cugat 46. Urgell, geogràficament pròxim a la regió narbonesa, és el lloc d'on procedeixen els exemples més antics; és Vic, però, el lloc on els trops són objecte d'un major desplegament. També el mones-

tir de Sant Cugat del Vallès n'és un centre important. Els costumaris, per la seva banda, informen copiosament sobre peces de cants que no es troben en els troparis-prosaris.

De M. S. Gros fa molts anys que esperem una edició general del tropari català. Aquest tema era a l'inici de la investigació d'aquest estudiós, el qual ha anat donant a la publicació part de les seves troballes (20 i 21). Especialment interessant és el títol 20 a causa de les dades cronològiques excepcionalment antigues. L'any 960, el prevere Francemir va dotar amb llibres el monestir de Sant Pere de Graudescales (Solsonès). Al penúltim lloc de la llista corresponent hi ha la indicació curiosa «Prosario II». És la notícia més antiga que posseïm d'un prosari. Deu haver estat escrit a l'escriptori de la Seu d'Urgell, que està distanciada només quaranta-cinc quilòmetres del monestir de Sant Pere. Alguns anys més tard, en el mateix segle x i en el començament de l'xi, es deixen trobar uns altres indicis de l'existència de prosaris a Catalunya. Això deu voler dir que l'ús de trops i de proses aleshores ja era comú en la litúrgia d'aquest país. Els troparis-prosaris posteriors conservats permeten creure que el prosari de Graudescales devia ésser procedent del país llemosí, de llocs que es trobaven sota la influència del monestir de Sant Marçal de Llemotges.

Com que el cant de la Sibil·la continua essent practicat encara avui durant la nit de Nadal a Mallorca i a l'Alguer, no és estrany que la peça musical no deixi de suscitar l'interès dels recercadors, encara que potser més dels filòlegs que dels musicòlegs, ja que aquest antic text presenta variants en la seva versió catalana (22, 23 i 24), cosa comprensible si tenim en consideració que aquest cant solia ésser transmès per tradició oral, fàcil de variar o d'extrafer, conservant, però, arcaïsmes lingüístics que acusen temps anteriors de les redaccions que els porten. El missal esmentat al títol 24 era de la parròquia de Sant Iscle de Colltort, al bisbat de Girona.

Aquesta llista xvi inclou els estudis biobibliogràfics dels personatges que s'han dedicat a la musicologia litúrgica (Anglès: 24 i 30), que han esdevingut figures històriques en la promoció del bon cant en el culte diví (Romeu: 27 i 28) o ambdues coses alhora (Baldelló: 26).

Sobre el títol 29, vegeu el comentari del 7.

M. Bernadó (31) s'ocupa sobretot del recull homogeni d'himnes que es troben als folis 45 a 57 del *Cantorale sancti Ieronimi*, que és el manuscrit M 251 (*olim* M 250) de la Biblioteca de Catalunya, del segle xv, procedent d'un monestir de jerònims, probablement de dins l'àmbit barceloní. Aquest himnari conté himnes romans i hispànics antics. Com a recull és certament anterior al segle xv i posterior a la data de la introducció de la litúrgia romana, en la qual, malgrat les reformes, subsistiren cants hímnics d'ús mossaràbic.

XVII. ELS EDIFICIS, ELS ALTARS I ELS OBJECTES DEL CULTE

1 Felip CAPDEVILA, *Bibliografia de Mn. Manuel Trens i Ribas*, Vilafranca del Penedès, Museu, 1984 (edició a cura de mossèn Josep Maria Martí i Bonet).

2 *Thesaurus. Estudis. L'art als bisbats de Catalunya: 1000/1800*, Barcelona, Fundació Caixa de Pensions, 1986.

3 Miquel dels Sants GROS I PUJOL; Ramon ORDEIG MATA, *XI centenari de la restauració del bisbat de Vic: 886-1986*, Vic, Museu Episcopal, 1986 (exposició commemorativa).

4 M. S. GROS I PUJOL, «Utilització arqueològica de la litúrgia hispana. Possibilitats i límits», a *IX Symposium de Prehistòria i Arqueologia Peninsular - II Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica*, Barcelona, 1982 (aparegut el 1983), p. 147-166.

5 M. S. GROS I PUJOL, «La funcionalitat litúrgica de les esglésies d'Ègara», a *Simposi Internacional sobre les esglésies de Sant Pere de Terrassa: 20, 21 i 22 de novembre de 1991. Actes*, Terrassa, Centre d'Estudis Històrics de Terrassa, Arxiu Històric Comarcal de Terrassa, 1992, p. 77-83.

6 Eduard JUNYENT, *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic*, Barcelona, Curial i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983 (edició a cura de Josep de Calassanç Laplana).

7 Cristina GODOY FERNÁNDEZ, «Arqueologia i litúrgia en l'estudi de l'antic culte cristià i dels seus escenaris. Pautes per a una contrastació interdisciplinària», *MLC*, núm. 5 (1994), p. 13-20.

8 C. GODOY FERNÁNDEZ, «Locus competentium: la situació dels catecúmens i aspirants al baptisme a la basílica», *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 1994, p. 463-484.

9 Joan-Vianney M. ARBELOA I RIGAU, «Per una nova interpretació del "Còdex Veronensis" i les esglésies visigòtiques de Tàrraco», *BA*, època v, núm. 8 i 9 (1986-1987), p. 124-134.

10 C. GODOY FERNÁNDEZ; M. S. GROS I PUJOL, «L'Oracional Hispànic de Verona i la topografia cristiana de Tàrraco a l'antiguitat tardana: possibilitats i límits», *Pyrenae*, segona època, núm. 25 (1994), p. 245-258.

11 Pere de PALOL (ed.), *Les illes Balears en temps cristians fins als àrabs*, Maó, Institut Menorquí d'Estudis, 1988.

12 P. de PALOL I SALELLES, *El Bovalar (Seròs, Segrià), conjunt d'època paleocristiana i visigòtica*, Lleida, Diputació i Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1989.

13 Núria TENA, «Baptisterios paleocristianos. Magnificencia o simplicidad arquitectònica», *AST*, núm. 60 (1987), p. 216-237.

14 N. TENA, «Mosaics de les basíliques paleocristianes de Menorca», a *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 1994, p. 55-64.

15 Salvador ALAVEDRA, *Les ares d'altar de Sant Pere de Terrassa-Egara* (vol. I: les ares; vol. II: inventari de les ares), Terrassa, edició pròpia, 1979.

16 S. ALAVEDRA I INVERS, «L'ara romànica de Sant Martí de Mura (Barcelona)», *Arxiu del Centre Excursionista de Terrassa*, quarta època, núm. 21 (gener-juny 1980), p. 165-178.

17 S. ALAVEDRA I INVERS, «L'ara d'altar paleocristià a Sant Feliu del Racó o de Valrà - Castellar del Vallès (Barcelona)», *Faventia*, núm. 2 (1980), p. 109-114.

18 S. ALAVEDRA I INVERS, «De la troballa de l'ara d'altar paleocristiana de Sant Feliu del Racó o de Valrà (Castellar del Vallès)», *Arrahona. Publicació del Museu d'Història de Sabadell*, segona època, núm. 10 (1980), p. 74-77.

19 S. ALAVEDRA I INVERS, «L'ara d'altar paleocristiana de Santa Maria Antiga: Santiga», a FERMÍ VINYALS I ROVIRA, *Notes de història de Santiga*, Santa Perpètua de Mogoda, 1984, p. 43-80.

20 Xavier SITJES I MÒLINS, «Les ares en forma de segment circular, de Sant Benet de Bages, i una consagració del 1212», *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, núm. 1 (1981), p. 219-225.

21 Joan BELLAVISTA, «Consagració d'esglésies i altars a la Catalunya medieval», I CHEC, II (1993), p. 73-82.

22 Josep Maria GAVÍN, *Inventari d'esglésies* [de Catalunya], vol. I, Barcelona, Arxiu Gavín, 1977. (El darrer volum que en conec és el XXV [1992]).

23 Gabriel LLOMPART, «Inventarios de templos medievales mallorquinos», *Fontes rerum Balearium*, núm. 2 (1978), p. 447-452 i 661-679.

24 Rafael Maria BOFILL I FRANSÍ, «L'església catalana gòtica de nau única», *MLC*, núm. 2 (1983), p. 145-155.

25 R. M. BOFILL, «Els temples catalans gòtics i el simbolisme de la Jerusalem celestial», *MLC*, núm. 3 (1984), p. 91-108.

26 R. M. BOFILL, «La premonició guadiniana respecte als criteris litúrgics del Concili Vaticà II», *MLC*, núm. 4 (1990), p. 81-100.

27 R. M. BOFILL, «Aproximació als components estilístico-socials de l'art sacre a la Catalunya de mitjan segle XX (1940-1960)», *MLC*, núm. 5 (1994), p. 81-104.

28 Milagros GUÀRDIA, «Vas litúrgic», a: *Un any d'adquisicions, donacions i recuperacions*, Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya, 1993, p. 34-38.

29 F. OLUCHA MONTINS, «Objectes d'ús litúrgic en l'església de Santa Maria de Castelló: segles XIV-XVII», *Boletín de la Sociedad Castellonesa de Cultura*, núm. 70 (1994), p. 241-305. [Continuarà.]

30 Enric SANMARTÍ I GREGO, «Una nova patena visigòtica d'ús litúrgic ingressada al Museu Arqueològic de Barcelona», *Revista de Museus*, Diputació de Barcelona, 1986, p. 11-15.

31 Pere VOLTES I BOU, «La seda en la litúrgica», *MHC*, p. 237-242.

32 C. GODOY FERNÁNDEZ, *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona, Publicacions Universitat de Barcelona, 1995.

La gran quantitat d'epígrafs que constitueixen la llista XVII demostra que els llocs i els objectes materials del culte ofereixen un camp d'investigació molt ric en els territoris de parla catalana, fins al punt que la nostra llista ha hagut d'ésser necessàriament selectiva: hem deixat sense considerar-hi alguns treballs merament arqueològics que no fan referència directa a la litúrgia.

Ens trobem en una època en què solen fer-se exposicions que produeixen esplèndids catàlegs, en alguns dels quals hi ha il·lustracions explicades que són útils per als investigadors; per això n'hem assenyalat uns quants (2 i 3).

M. Trens fou un coneixedor òptim de la història de l'art religiós i, en particular, de la dels objectes litúrgics. Durant la seva llarga vida (1892-1976), mossèn Trens no solament es va interessar en l'art sagrat, sinó en la litúrgia en general i la seva renovació en el nostre poble. La col·lecció d'art religiós que anà reunint i que convertia el seu pis de Barcelona en un veritable museu va ser llegada al Museu de Vilafranca del Penedès, la seva ciutat natal. La bibliografia (1) que l'autor, F. Capdevila, va deixar inèdita en morir i que havia rebut el Premi Sant Ramon de Penyafort fou editada a cura de mossèn Josep Maria Martí i Bonet.

Gros (4) fa unes observacions cauteloses referents a la utilització de les fonts literàries de l'antiga litúrgia hispànica per l'arqueòleg, ja que molts textos i la major part dels formularis litúrgics són molt posteriors a les restes arqueològiques. Amb relació a això, Gros sotmet a una crítica rigorosa la qüestió de les tradicions A i B de la litúrgia hispànica; l'origen, la formació i la utilització d'ambdues tradicions presenten problemes difícils de resoldre. Com a historiador de la litúrgia, el doctor Gros és qui, en aquesta matèria, ha pogut orientar millor els arqueòlegs (5, 10 i títols d'uns altres autors, com veurem).

L'estudi dels condicionaments concrets dels llocs del culte ha portat la senyoreta C. Godoy (7) a admetre, en la seva distribució geogràfica, l'expressió «províncies litúrgiques», encara que en aquest punt la complementarietat entre les fonts literàries i les pedres és més complicada que no sembla. És del tot impossible delimitar províncies litúrgiques a Hispània.

El títol Godoy (8) té un interès geogràfic general.

L'Oracional hispànic, còdex Veronensis 89, s'ha revelat darrerament com a document de gran valor per a la litúrgia «estacional», per dir-ho així, de la ciutat de Tarragona, amb la qual cosa queda més confirmat del que ja era l'origen tarragoní d'aquest llibre, el més antic que coneixem del ritu hispànic (9 i 10). Arbeloa (9) crida l'atenció sobre la rúbrica del text número 523 de l'edició Vives-Calveras, que prescriu que el cant dels *completuria* ha d'ésser cantat «ad sanctam Iherusalem quae in sancto Fructuoso». La santa Jerusalem només pot designar la catedral; «in sancto Fructuoso» assenyalaria un lloc determinat de la catedral, lloc on sant Fructuós hauria estat venerat. Al número 526 llegim: «Completuria

ad sancto Petro», rúbrica que sembla referir-se a una església des de la qual els clergues (monjos?) es dirigien en processó cap a la catedral.

Godoy i Gros (10) reuneixen indicis del mateix Oracional que poden servir per a precisar el lloc on es trobaven unes esglésies determinades de la ciutat de Tarragona vers l'any 700, o sigui en l'època en què el llibre litúrgic fou escrit. Aquest estudi, però, és més interessant des del punt de vista arqueològic que no pas des del litúrgic.

El doctor Pere de Palol no és únicament l'editor de la publicació 11, sinó, entre altres, també el del gran volum, diferents vegades esmentat en aquesta llista, que recull els treballs de la Tercera Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. El títol 11 comprèn les contribucions de les Trobades Científiques de la Mediterrània, Primer Curs «Joan Ramis i Ramos», que tingueren lloc a la ciutat de Maó a la tardor de l'any 1984. Indiquem a continuació els treballs que poden interessar més l'historiador de la litúrgia: P. de Palol, «Història i arqueologia cristiana a les Balears»; J. Amengual i Batlle, «Les fonts històriques de les Balears en temps cristians fins als àrabs»; M. Orfila i F. Tuset, «La basílica cristiana de Son Bou»; R. Navarro Sáez, «Necrópolis y formas de enterramiento en época cristiana en las Baleares: el mundo funerario»; M. C. Rita, J. L. Latorre i J. M. Orfila, «Las excavaciones arqueológicas en el yacimiento de Sanitja (Menorca) hasta 1984»; M. Guàrdia Pons, «Les basíliques cristianes de Menorca: es Fornàs de Torelló i s'Illa del Rei, i els tallers de musivària balears»; i de la mateixa autora, «Qüestions iconogràfiques entorn al mosaic de la basílica de Santa Maria del Camí (Mallorca)». P. de Palol clou aquest recull amb una ullada sobre l'estat actual de la investigació historicoarqueològica a les Balears des del final de l'època clàssica.

Palol (12) dóna una informació general sobre les excavacions que, iniciades l'any 1943, no foren dutes a terme d'una manera sistemàtica sinó a partir del 1967. Els resultats han estat un dels descobriments més importants en el camp de l'arqueologia a Catalunya. El Bovalar es troba a vint-i-tres quilòmetres de Lleida, a la banda esquerra del Segre. Les restes arqueològiques consisteixen en algunes cases del temps visigòtic, més una basílica i un baptisteri que són d'època anterior als visigots. L'estructura de tres naus de la basílica pertany al segle IV. Monedes trobades allí demostren que el lloc fou habitat fins a l'arribada de l'islam. Entre els diferents objectes trobats s'hi compta un gerro utilitzat a la basílica; sembla d'origen copte. D'un temps més tardà són un encenser i una creu, ambdós de bronze. —Aprofito l'avinentesa per a assenyalar que el mateix doctor Palol, *Bronzes d'època baix-romana del Museu Episcopal de Vic*, a Studia Vicensia, 1 (1989), p. 35-59, parla d'un altre gerro (número 16.491 de l'inventari) que considera d'ús litúrgic, però no pot pas dir si era emprat per al baptisme o per a l'eucaristia; l'edat d'aquest objecte és difícil de determinar: pot anar de la fi del segle IV al començament del VIII.

Dels dos estudis de N. Tena (13 i 14), el primer interessa més el liturgista que no pas el segon. No tots els baptisteris que demostren haver tingut una estructura arquitectònica considerable han d'haver estat necessàriament baptisteris episcopals i, inversament, no tots els baptisteris episcopals de les esglésies més antigues corresponen a edificis de grans dimensions. D'això l'autora en dedueix que l'administració del baptisme no era una funció exclusivament episcopal a l'església antiga, com és costum d'admetre; els preveres també l'administraven.

Sortosament, a Catalunya s'han conservat, més o menys bé, un nombre notable d'ares d'altar antigues. També per fortuna, aquestes ares han trobat un historiador que s'ha ocupat degudament del seu estudi (15 a 19). Les ares són inventariades al segon volum de l'obra esplèndida, número 15 de la nostra llista, inventari que comprèn també les ares de les illes Balears i de la Catalunya Nord a més de les del Principat. Comptant les de Terrassa (quatre de conegudes, però només dues de conservades), la llista d'Alavedra comprèn cinquanta-tres ares, que hi són curiosament descrites. Un mèrit gran de S. Alavedra és haver transcrit les nombroses inscripcions que porten moltes de les ares; la lectura d'aquestes inscripcions resulta sovint difícil, més d'un cop impossible. Per a l'estudi de la paleografia són importants les taules que, de les lletres comparades, ofereix l'autor. Amb làmines transparents sobreposa les diferents transcripcions dels noms gravats a les taules d'altar segons les diferents èpoques (15). Després de la gran publicació del 1979 (15), Alavedra ha anat fent conèixer unes altres sorpreses, que no han mancat a causa de nous descobriments d'ares que van del segle v o vi (18) fins a l'època de l'art romànic (16). A més de noms, generalment visigòtics, pertanyents a preveres i a altres clergues, hi ha gravats també noms de dona en algunes ares.

X. Sitjes (20) publica la còpia del document trobat dins l'ara d'un dels dos altars. La consagració fou feta pel bisbe de Vic Guillem de Tavertet. Com era costum, el text comença amb els deu manaments de la Llei de Déu i els inicis dels quatre Evangelis. Hi ha referència als restauradors de l'altar, Ramon de Talamanca i la seva esposa, i a les relíquies; unes notes posteriors informen sobre altres relíquies.

21 = XIV, 14 (J. Bellavista). Repetim aquí aquest títol perquè també tracta d'objectes del culte.

23 va amb XIII, 12. Els inventaris que publica Llompart a XVII, 23 són d'esglésies dels segles XIV i XV i es refereixen principalment a objectes litúrgics. Aquests inventaris són també rics en llibres del culte.

Per a un bon desplegament dels actes litúrgics i per a una profitosa participació dels fidels, la disposició arquitectònica de les esglésies és quelcom de primer interès. La nau única pròpia de les esglésies gòtiques catalanes, amb un àmbit arquitectònic homogeni, sense noses i amb l'isolament de l'altar, és el que, segons el professor Bofill (25), escau millor a la funcionalitat de l'espai sagrat. Amb això el gòtic català ha fet mostra

d'un avantguardisme digne d'ésser notat, ja que s'ha avançat a les exigències litúrgiques modernes (24). Els articles del doctor Bofill no són fàcils de resumir perquè combina les dades històriques amb reflexions de tipus filosòfic. Ja la final del seu article 24 al·ludeix a la premonició gaudiniana, és a dir, a la clarividència que tingué Antoni Gaudí en avançar-se a les mentalitats pràctiques actuals relatives a l'espai litúrgic (26). Compara la genialitat de Gaudí amb el racionalisme místic de Ramon Llull. Gaudí, a més, s'interessava en el fet que l'ornamentació dels seus edificis eclesials fos adequada, fins en els menors detalls. Amb una recta comprensió de la funció litúrgica, Gaudí també s'avança a la manera de veure les coses del Concili Vaticà II, en la Constitució sobre la litúrgia del qual és precrit que la força creadora de l'artista ha d'anar enfocada a la glorificació de Déu, conscient l'artista que amb les seves facultats imita el creador i es posa al servei del culte diví. A l'estudi 27, Bofill fa una crítica general de l'art sagrat a Catalunya: en critica el mal gust i l'estil triomfalista, així com el fonament historicista que es revela en el *survival* noucentista, en les tendències paleocristianes i en el *revival* del romànic.

El vas litúrgic que descriu M. Guàrdia (28) és una adquisició recent del Museu d'Art Nacional de Catalunya (Barcelona). És del segle VII. La seva naturalesa litúrgica es dedueix de la inscripció que porta: «Antadius fecit bibat amen», seguida d'una creu. Cal llegir-hi «vivat», però, encara que «bibat» fos l'ortografia correcta, no es tracta de cap vas per a beure-hi. Tampoc no pot ésser una patena. L'autora es pensa que pot tractar-se d'un *aquamanile* en el sentit que dóna a aquesta expressió el contemporani Isidor de Sevilla, *De ecclesiasticis officiis*, II, 10.

La patena descrita per E. Sanmartí (30) fou trobada prop d'Onda (la Plana Baixa, València). Porta la inscripció «Xps benedictat [hi ha una creu] teuderedi [una altra creu] et devdat esbita», llegida així per Sanmartí: «Christus benedictat Teuderedi et deus det ei uitam.» P. de Palol creu que cal situar l'època de la patena entre els anys 650 i 711, immediatament abans de l'arribada de l'islam a la península Ibèrica.

Les fonts que empra P. Voltes (31) són de la tardana edat mitjana i especialment de Catalunya.

Per les dimensions de l'obra, a causa que l'autora examina curosament els treballs duts a terme fins ara prenent posicions crítiques personals sobre el que s'ha dit; per la presentació de la publicació, il·lustrada amb copiosos gravats que són indispensables per a anar comprovant el que el llibre diu sobre les estructures arquitectòniques; i per les facilitats i per l'ajut que l'autora ha trobat en els seus professors i en més tècnics, la tesi doctoral de la senyoreta Cristina Godoy és molt digna de consideració i d'admiració. Com és sòlit de fer en tesis doctorals d'aquesta mena, l'autora fa prèviament una exposició, d'una manera sintètica, de la matèria de fora de l'àmbit essencial de la dissertació: considera Milà, l'Àfrica llatina, la Gàl·lia meridional i les influències orientals per tal que

allò que pugui considerar-se com a original hispànic quedi més distingit. Entre unes altres consideracions prèvies, que arriben fins a les disposicions eclesiàstiques dels nostres dies, la doctora Godoy ofereix també un resum de la història del ritu hispànic antic perquè la litúrgica hispànica és també font principal per a l'estudi de l'arqueologia, encara que, en el curs de l'obra, l'autora té la precaució, ben conscient, de no oblidar que documents com el *Liber Ordinum*, l'Antifonari de Lleó i, en general, totes les fonts litúrgiques escrites, bé que siguin testimonis de tradicions antigues, han estat escrites en èpoques posteriors a les pedres estudiades (vegeu el número 4 de la nostra llista). L'únic llibre litúrgic que pot ésser datat de l'època visigòtica és l'Oracional de Verona. Les litúrgiques no són les úniques fonts literàries a què C. Godoy ha fet recurs. Hi ha, per exemple, els testimonis valuosos d'Isidor de Sevilla i dels concilis de Toledo. Per mitjà dels testimonis literaris i dels monuments, C. Godoy estudia les diferents modalitats de l'espai litúrgic: els cors o llocs reservats als clergues, l'emplaçament de l'altar, els contracors (espais al peu de la nau central) i les capçaleres tripartides. La funcionalitat d'aquestes dos últims llocs ha donat peu a molta discussió: tenien una utilització funerària o eren espais de culte martirial? Sembla que l'autora es decanta a aquesta darrera interpretació. Investiga després el lloc reservat als fidels, o sigui les naus. Addicionalment tracta del lloc on els concilis eren celebrats. Els monuments són estudiats segons la distribució geogràfica, que comença per les Balears; vénen a continuació la Hispània Tarraconense, la Cartaginense, la Bètica, Lusitània i Galícia. Godoy adopta la tesi de P. Donceel-Voûte, que parla de províncies arquitectòniques, si bé ha de reconèixer que hi ha barreges en tals distribucions de característiques comunes (vegeu el número 7 de la llista present). Amb el que queda assenyalat aquí no s'expressa tota la riquesa d'elements que interessin la història de la litúrgia continguts en aquesta obra.

Vegeu també el comentari de II, 23: A. Galera edita documents que esmenten abundantment, a més de llibres, objectes del culte.

XVIII. QÜESTIONS FILOLÒGIQUES

1 Cebrià BARAUT, «Les glosses catalanes del manuscrit 838 de la Biblioteca de Montserrat», EUC, núm. 25 (1980), p. 15-31. [*Miscel·lània Aramon i Serra*, II]

2 Jordi BRUGUERA, «El vocabulari religiós de la Crònica de Jaume I», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes XXX* (1990), p. 25-35. [*Miscel·lània Joan Bastardes*, 4]

3 Miquel COLL I ALENTORN, «Un català promotor de la traducció llatina de la Litúrgia de Sant Joan Crisòstom», MLC, núm. 1 (1978), p. 49-52; reproduït a M. COLL I ALENTORN, *Història/2*, Barcelona, Curial i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992, p. 60-62.

4 Gabriel SEGUÍ I TROBAT, *El català en els rituals de sagraments de la diòcesi de Mallorca (1516-1847)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994.

5 Agustí AGUSTÍ I FARRENY, «L'ús del català a les publicacions eclesiàstico-religioses editades a Lleida (segles XVI-XVIII)», a *Estudis de llengua i literatura catalanes*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 123-143. [*Miscel·lània Germà Colón / 3*]

6 Pacià GARRIGA, «Nous aclariments sobre el verb “lliurar” al Cànon», QVC, núm. 53 (1970), p. 92-95.

7 Columbà Maria BATLLE, «Crítiques constructives de textos litúrgics», QVC, núm. 47 (1969), p. 134-137; núm. 48 (1969), p. 102-106; núm. 49 (1969), p. 86-96; núm. 50 (1970), p. 94-104; núm. 52 (1970), p. 75-79; núm. 54 (1970), p. 81-83.

8 Antoni Maria BADIA I MARGARIT, «El català, llengua litúrgica», a *La llengua catalana ahir i avui*, Barcelona, Curial, 1973, p. 209-245.

9 Jaume FÀBREGAS I BAQUÉ, Guiu CAMPS, «Incidències dels textos litúrgics catalans en la normalització de la llengua», a *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana*. Vol. III: Àrea 2: Sociologia de la llengua, Girona, Diputació de Girona, 1991, p. 229-238.

10 Pere RIUTORT, «M. Sanchis Guarner i els textos litúrgics valencians», a *Estudis en memòria del professor Manuel Sanchis Guarner: estudis de llengua i literatura catalanes*, València, Universitat, 1984, p. LVII-LIX, col·l. «Quaderns de Filologia», 1.

11 Alexandre OLIVAR, «La Comissió interdiocesana per a la versió dels textos litúrgics al català: nou anys de treball», MLC, núm. 1 (1978), p. 167-185.

12 Joan BASTARDAS, «El testamento de Riculfo, obispo de Elna, y el “Glosarium” de Du Cange», *Bivium. Homenaje a Manuel Cecilio Díaz y Díaz*, Madrid, Gredos, 1983, p. 31-39.

Sobre el manuscrit 838 de Montserrat (1), vegeu VII, 1. Les gloses interlineals o marginals interessaven més l'historiador, en general, o el filòleg que no pas el liturgista. Baraut en fa una reedició més acurada que la que n'havia fet Pere Pujol i Tubau al *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, VI (1920-1922), p. 319-329. El manuscrit procedeix d'Andorra.

Un apartat del treball 2 és dedicat al lèxic de les festivitats de l'any; un altre, al de la pietat i de la litúrgia. L'estudi de J. Bruguera ha d'ésser tingut en consideració per a l'elaboració del vocabulari litúrgic català que encara està per fer.

3: amb motiu del matrimoni projectat —i frustrat— entre Alfons I de Catalunya i la princesa Eudòxia (Comnè) de Constantinoble, Ramon de Montcada requerí Lleó Tosca perquè traduís del grec al llatí la *Litúrgia de sant Joan Crisòstom*. La traducció fou duta a terme entre els anys 1173 i 1178. Fou publicada per A. Jacob a *Orientalia Christiana Periodica*, 31/1 (1966), p. 111 i s.

Al comentari de l'apartat XIV ha estat recordada la importància que tenen els rituals com a testimonis del parlar català de segles passats. G. Seguí (4) ofereix l'edició dels textos catalans de cinc rituals mallorquins impresos (que ell anomena «còdexs»): l'*ordinarium* imprès a València l'any 1516 (tots els altres rituals que vénen en acabat són impresos a Mallorca mateix), el *Manuale sacramentorum* del 1601 i els rituals de 1691, 1725 i 1847, o sigui de tots els editats abans del de l'arquebisbe Josep Miralles (1936). Un apèndix assenyala les variants textuais de textos iguals. Seguí hi estudia el context sociolingüístic, les notes litúrgiques destacades, la morfosintaxi i el lèxic.

A. Agustí (5) comença per oferir una llista molt útil de dues-centes cinquanta-quatre edicions religioses, entre les quals es compten els llibres litúrgics. Al final del seu estudi, l'autor edita alguns textos; aquí només interessa l'extret del ritual de l'any 1567, en el qual, dins el context llatí, hi ha les paraules que el sacerdot adreça als padrins del noubatejat, paraules breus que, a continuació, són posades en castellà en aquest ritual. De fet, és el castellà, no pas el català, la llengua que substitueix el llatí en els rituals lleidatans.

Els membres de la Comissió interdiocesana de Catalunya per a la versió oficial dels textos litúrgics (comissió subsistent i activa) es van decidir a adoptar definitivament el verb *entregar* en lloc de *lliurar* com a traducció de *tradetur* («corpus meum, quod pro uobis tradetur») en la fórmula de la consagració del pa eucarístic. *Lliurar*, d'ús no gaire corrent, és interpretat per molts amb el sentit de *deslliurar*. Però *entregar* no apareix al diccionari de Pompeu Fabra. El problema semblava especialment greu ja que es tractava de la presència d'*entregar* en una de les fórmules més importants, si no la més, com són les paraules de la consagració en l'eucaristia. Per això l'adopció d'*entregar* no va ser feta per la Comissió sense madura reflexió amb la consultació prèvia a l'Institut d'Estudis Catalans, consultació que no va obtenir resposta. Un dels membres numeraris de la Secció Filològica de l'Institut era al mateix temps membre de la Comissió interdiocesana: Francesc de Borja Moll, el qual admet *entregar* al diccionari d'Alcover-Moll-Sanchis, com l'admet el diccionari de Joan Coromines (no pas, naturalment, la *Gran enciclopèdia catalana*) i com havia d'acabar admetent-lo el nou *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans. En aparèixer l'edició típica de l'*Ordre de la missa*, l'any 1969, amb *entregar* en la consagració del pa, cosa que es repetí en l'edició típica del *Missal Romà*, el 1975, i s'ha anat fent en les edicions oficials posteriors, el fet provocà, en pro i en contra d'*entregar*, una gran quantitat de notes en la premsa i d'articles els títols dels quals no reproduïm aquí perquè generalment no es tracta d'estudis pròpiament científics, si bé no hi manquen observacions de valor filològic. Ens limitem a recordar-ne un, el de P. Garriga (6), el qual invocava la possibilitat de sentir-nos ben lliures d'una por excessiva de no seguir unes normes generals vingudes de més amunt i que no tenen

en compte unes situacions anòmales de llengües com ara la nostra. Així, per l'ús litúrgic, el verb *entregar* ha quedat consagrat.

Al filòleg C. M. Batlle (7) devem una sèrie d'observacions fonamentades en un bon coneixement del català. En lloc de la traducció «El nostre auxili és el nom del Senyor», que conserva la manera de dir hebrea, hi prefereix «El nostre auxili és el Senyor» o «El nostre ajut és el Senyor» (QVC, 47). Hi propugna l'ús de la conjunció *que* abans de subjuntius: «Que el Senyor sigui amb vosaltres», etc., i hi proposa substituir «i amb el teu esperit» per fórmules com «i també amb tu» o «i amb tu mateix» (QVC, 48). Per al problema del verb *entregar* hi proposa tres solucions possibles: a) emprar *lliurar* o b) *donar*, o c) dir «sacrificat» (o «immolat») en lloc d'«entregat». Per a l'aclamació del poble, després d'ésser invitat a fer-la per mitjà de les paraules «Aclameu el misteri de la fe» acabades la consagració i l'elevació, hi proposa que sigui dit: «...professem la vostra resurrecció», no pas «confessem» (QVC, 49). Hi proposa també una versió totalment nova del *parenostre*, fonamentada en els textos originals (QVC, 50). Hi fa diferents suggeriments: dir «natura», no pas «naturalesa», en la professió de fe; dir «pel nostre Senyor Jesucrist», no pas «per nostre...»; canviar, en la mateixa conclusió llarga de les oracions, «unitat» («en unitat de l'Esperit Sant») per «la unió», o «la comunió», o «en comunitat amb»; traduir «per omnia saecula saeculorum» per «per sempre més» o formes semblants; el mot «Déu» que apareix a la dita conclusió caldria que fos glossat: «com a Déu, essent Déu, Déu com ets» o unes altres formes. Hi ha encara alguna observació més sobre la conclusió de les oracions. Batlle s'hi mostra partidari de tutejar Déu i d'usar l'article abans de «Crist» (QVC, 52). L'últim article conté propostes de diferents esmenes al cànon romà en la seva versió catalana oficial (QVC, 54).

A la cinquena part de l'obra miscel·lània d'A. M. Badia (8) són reeditats dos estudis publicats l'any 1965 que són, per tant, anteriors a les dades proposades per la nostre recull. Són els treballs: *La litúrgica en llengua popular a Catalunya* i *En la llengua del poble*. Són articles anteriors a l'aparició de les versions catalanes oficials dels textos litúrgics. El doctor Badia hi desitjava que el llenguatge litúrgic català tingués unitat, naturalitat, un cert to idiomàtic (que fos una llengua digna del culte) i una correcció idiomàtica.

Mossèn J. Fàbregas succeí, com a president de l'esmentada Comissió interdiocesana, fundada pels bisbes de Catalunya per a obtenir una versió oficial dels textos litúrgics llatins en català, al qui en fou el primer president, el doctor Quirze Estop. Dom G. Camps ha estat, i és encara, un dels seus col·laboradors principals (9). Després de fer una mica d'història sobre el problema de la llengua religiosa abans de la fundació de la Comissió, expliquen la composició d'aquesta, la gran tasca duta a terme i, ço que és més important encara, els criteris seguits, tenint en consideració l'extensió territorial de la llengua catalana i la categoria cultural dels oients i essent conscients de l'impacte que la llengua del

culte, llegida, escoltada, constantment repetida i apresada de memòria, pot fer en el poble. Els autors no obliden els personatges que, des de fora de la Comissió, hi han prestat una ajuda preciosa.

Jo mateix vaig fer l'història de la Comissió interdiocesana i vaig donar compte de la labor duta a terme durant els nou primers anys de la seva activitat (11).

Entre els qui, de terres de parla catalana de fora del Principat, han estat en connexió amb la «Comissió interdiocesana», hi ha mossèn Pere Riutort, prevere mallorquí, resident al País Valencià i autor del missal manual titulat *Llibre del poble de Déu. Missal dominical i festiu. Textos litúrgics oficials*, València, 1975. És una adaptació del text català de les diòcesis del Principat a les valencianes feta amb l'aprovació dels bisbes de València, Oriola-Alacant i de Sogorb-Castelló. Així i tot, el missalet hi fou mal rebut i provocà unes contraedicions de les quals no ens toca de parlar aquí. Hem citat una nota curta de mossèn Riutort (10) perquè, malgrat la seva brevetat, explica molt bé la problemàtica de la llengua vernacla de la litúrgia als bisbats valencians. Quan el doctor Marcelino Olaechea va cessar d'arquebisbe de València i el doctor Josep Pont i Gol, bisbe de Sogorb-Castelló, va exercir temporalment les funcions de metropolità, les coses canviaren i fou possible la fundació d'una comissió litúrgica per als bisbats valencians. Un dels col·laboradors principals fou el també esmentat professor Manuel Sanchis Guarner, membre de l'Institut d'Estudis Catalans i col·laborador de la Comissió interdiocesana de Catalunya. Mossèn Riutort hi explica les vexacions de què fou víctima el professor Sanchis Guarner pels valencians reaccionaris a la seva obra a favor d'un valencià correcte per a l'ús litúrgic.

Si en la nostra llista XVIII ha estat comprès l'article de J. Bastardes (12), és per la notable quantitat d'objectes i de llibres litúrgics que apareixen al text del testament de Riculf. És un text de la primera meitat del segle X, molt interessant des del punt de vista lexicogràfic.

XIX. HISTÒRIA DEL MOVIMENT LITÚRGIC

1 Alexandre GALÍ, *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya: 1900-1936*, Barcelona, Fundació Alexandre Galí, 1986, p. 244-262: llibre XX, B 2: *moviment litúrgic*.

2 Adalbert FRANQUESA I GARRÓS, «Alguns aspectes del Primer Congrés Litúrgic de Montserrat», III CLM (1933), p. 281-316.

3 Pere LLABRÉS I MARTORELL, «La renovació litúrgica a Mallorca en el post-concili», *Comunicació. Revista del Centre d'Estudis de Mallorca*, núm. 39 (1985), p. 7-16.

4 Rafael M. BOFILL, «La fina sensibilitat litúrgica de Joan Maragall», MLC, núm. 6 (1995), p. 147-154.

A. Galí (1) exposa les nombroses manifestacions que tingué a Catalunya el moviment litúrgic, des de les anticipacions precursoras dels primers anys del segle XX fins a les repercussions que tingué el primer congrés litúrgic celebrat a Montserrat abans de la Guerra Civil. Fou un moviment autènticament català.

El primer congrés litúrgic de Montserrat es va celebrar el juliol de l'any 1915. Del treball del pare Franquesa (2) interessa remarcar particularment en aquestes pàgines l'aspecte *a)*: la tasca d'alguns pioners, i *b)*: personalitats que prepararen i organitzaren el congrés. Entre els pioners, dom Franquesa hi posa mossèn Tomàs d'Aquino Rigualt i el bisbe de Mallorca, el doctor Pere-Joan Campins i Barceló. Entre els múltiples personatges que prepararen i organitzaren el congrés, l'autor s'entreté principalment amb les figures de Josep Puig i Cadafalch, Antoni Gaudí i Lluís Millet, tots tres laics. Però el pare Franquesa parla de molts més laics i preveres. Entre els organitzadors destaca mossèn Lluís Carreras, a qui no mancà la col·laboració de dom Gregori Suñol i de l'abat Antoni Maria Marcet. La línia 24 de la pàgina 290 ha d'ésser llegida d'aquesta manera: «Rafel M. Bofill en el IV vol. de la *Miscel·lània Litúrgica Catalana*», etc.

Els tres congressos litúrgics celebrats a Montserrat produïren molta literatura, despertaren iniciatives i promogueren institucions. No és aquí el lloc de parlar-ne perquè aquests congressos només interessin, a les pàgines presents, com a esdeveniments significats dins la història de la litúrgica i de la seva promoció a la nostra terra.

A més dels objectes i monuments i dels manuscrits i impresos, és interessant de recollir el testimoniatge existencial —per dir-ho així— d'un laic intel·ligent que visqué la litúrgia (en una època immediatament anterior al congrés del 1915) amb una fina sensibilitat religiosa (4). El doctor Bofill esmenta encara uns altres noms al seu article.

XX. ELS HISTORIADORS DE LA LITÚRGIA

1 Àngel FABREGA GRAU, «Monseñor José Vives», *Anuario de Estudios Medievales*, num. 6 (1969), p. 667-686.

2 Alexandre OLIVAR, «Dom Adalberto Franquesa: breve ensayo bio-bibliográfico», *Phase*, núm.11 (1971), p. 119-125.

3 F. R. B., «Bibliografía del P. Gabriel Llopart», *Fontes Rerum Balearium*, núm. 2 (1978), p. 249-258.

4 Miquel dels Sants GROS I PUJOL, «El Dr. Eduard Junyent i Subirà», *RCT*, núm. 4 (1979), p. 1-4.

5 Francesc Xavier ALTÉS, «Bibliografía de Dom Alexandre Olivar», *SM*, núm. 25 (1983), p. 153-168.

6 Alexandre OLIVAR, «L'obra científica de José Janini», *MLC*, núm. 6 (1995), p. 13-46.

Josep Vives i Gatell (Vilabella del Camp, Alt Camp, 1888 - Barcelona, 1978), ha estat una de les figures més insignes en el camp de les ciències humanes a Catalunya en els nostres temps. Prevere de Barcelona (1913), llicenciat en teologia per la Universitat Pontifícia de Tarragona (1914), llicenciat en dret per la Universitat de Barcelona (1917) i en filosofia i lletres (1919) i doctor (1921) amb una tesi sobre *Juan Fernández de Heredia, gran mestre de Rodas*, dirigida per Ramón Menéndez Pidal, estudià, amb el professor Peter Kirsch, les ciències de l'antigor cristiana, primer a Friburg de Suïssa i després al Pontifici Institut d'Arqueologia Cristiana a Roma (1922-1924 i 1925, respectivament). Fou director de la Biblioteca Balmes i de la revista AST (1927), fundador amb Heinrich Finke de la col·lecció «Spanische Forschungen der Görresgesellschaft» (1937), corresponent de l'Archäologisches Institut des Deutschen Reiches (1940), president de la delegació barcelonina del Consejo Superior de Investigaciones Científicas (1943), membre numerari de la Reial Acadèmia de Bones Lletres (1943), president del Instituto Enrique Flórez (1945), fundador de la revista *Hispania Sacra* (1948) i doctor *honoris causa* de la Universitat de Friburg de Brisgòvia (1950). Obtingué la gran creu d'Alfons el Savi (1965), havent estat nomenat prelat domèstic de Sa Santedat (Pau VI) l'any anterior. Viatger constant, el seu contacte personal amb arqueòlegs de renom, com Theodor Klauser (des de 1925), i amb liturgistes, com Odo Casel (1928) i dom Louis Brou (a l'illa de Wight, on el benedictí francès visqué desterrat a l'abadia de Quarr), l'inclinà especialment a l'estudi de l'antigor cristiana. Amb dom Brou va editar l'Antifonari visigòtic de la catedral de Lleó (1953-1959: dos volums). Abans havia editat l'Oracional visigòtic de Verona (1946), que fou el primer volum de la col·lecció «Monumenta Hispaniae Sacra», sèrie litúrgica, dirigida per ell. Dues obres notables més que s'apropen molt a la història de la litúrgia, foren *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda* (1942 i 1969) i *Concilios visigóticos e hispano-romanos* (1963), edició feta amb la col·laboració de Tomás Marín i Gonzalo Díez. Amb el que acaben de dir no hem enumerat ni tots els títols amb què monsenyor Vives fou distingit ni tot el que publicà. El doctor A. Fàbrega va ser un col·laborador de monsenyor Vives durant molts anys. El seu contacte personal amb ell ha fet possible el curós treball que li ha dedicat (1). De les seves llistes bibliogràfiques interessa aquí particularment l'apartat B: litúrgia i hagiografia; però els apartats A: arqueologia, i D: patrologia, presenten també títols que serveixen a l'historiador del culte cristià antic. Cal que recordem aquí que el doctor Vives fou el primer president de la Societat Catalana d'Estudis Litúrgics; ho va ésser fins a la seva mort. El qui li succeí en aquesta presidència li deu molt pels ensenyaments metodològics rebuts d'ell, per l'acolliment en les col·leccions que dirigia i, sobretot, per la seva amistat.

Adalbert Maria (Estanislau) Franquesa i Garròs (Moià, 1908), monjo de Montserrat (1925) i prevere (1932), fou professor de litúrgia al seu

monestir i, durant la Guerra Civil espanyola, al seminari diocesà de Vitòria. Rebé una formació litúrgica als monestirs alemanys de Beuron i Maria Laach. Entre alguns altres càrrecs, relacionats amb la litúrgia, que li foren confiats, hi hagué el de consultor de l'episcopat espanyol durant el Concili Vaticà II i el de consultor també del «Consilium ad exsequendam Constitutionem de sacra Liturgia». En diferents publicacions (no únicament en XIX, 2), dom Franquesa s'ha constituït en historiador del Congrés litúrgic que tingué lloc a Montserrat l'any 1915. De la seva nombrosa bibliografia interessen aquí d'una manera especial els treballs sobre els rituals de la província eclesiàstica de Tarragona en el curs de la història.

Les bibliografies dels títols 3 i 5 poden ésser completades cronològicament per les referències que donen les nostres llistes, fora de la XX (vegeu els noms dels autors a l'índex corresponent). La nota que M. S. Gros hi dedica a monsenyor E. Junyent és molt breu (4); l'hem assenyalada, així i tot, per l'interès que té per a nosaltres la persona d'E. Junyent, membre que fou de la Societat Catalana d'Estudis Litúrgics. Per les publicacions, algunes de molt considerables, sobre l'art religiós a la Catalunya medieval, particularment sobre l'arquitectura; com a organitzador del Museu Episcopal de Vic, on es conserven tants objectes importants per a la història del culte diví; i per uns altres mèrits, enumerats per mossèn Gros, successor seu en la direcció del Museu Episcopal, el doctor Junyent ha contribuït d'una manera notable al coneixement de la història de la litúrgia a Catalunya.

Al número 6 d'aquesta llista XX dono compte de setanta-quatre treballs, entre llibres i articles, de J. Janini, mort l'any 1987. Molt dels seus treballs es refereixen a la història de la litúrgia dels països de parla catalana.

CONCLUSIÓ GENERAL

Si tenim en consideració els dos-cents trenta-nou títols que hem pogut reunir (demanem perdó per les omissions possibles, almenys per les importants), deduïm que hi ha hagut, i hi ha encara, un interès especial en l'estudi del material que Catalunya i els països de llengua catalana ofereixen en el camp de la història de la litúrgia. Si el seu nivell cultural fa que Catalunya s'interessi en la seva història, d'una manera especial ha de manifestar un interès en l'aspecte religiós d'aquesta història i, en particular, en l'aspecte litúrgic. Aquest ha estat estudiat, i continua essent-ho, en els seus múltiples caires, com demostren els vint apartats en què ha hagut d'ésser distribuït el material bibliogràfic reunit. Hem pogut veure que els recercadors no solament han fet conèixer fonts inèdites i monuments poc o mal descoberts, sinó que han comparat els textos i les pedres i han fet veure les línies de l'evolució històrica.

Tot això ha estat possible a causa de l'existència d'un nombre, gairebé sorprenent, d'estudiosos, alguns dels quals són veritables especialistes en uns aspectes determinats.² Les seves investigacions poden haver arribat a resultats definitius, però, en general, solen plantejar nous problemes, deixen veure que encara hi ha molt per indagar i inviten a fer-ho. La matèria és prou interessant.

2. Anthony WARD i Cuthbert JOHNSON, *Orbis liturgicus. Repertorium peritorum nostrae aetatis in re liturgica* («Bibliotheca Ephemerides Liturgicae», subsidia, 82, Roma, 1995) és un «Who's who» de molt mèrit i de gran utilitat que ha significat molta feina. Agraïxo les pàgines que m'hi són dedicades. També hi ha degudament registrats autors com F. X. Altés i J. Bellavista. En canvi, uns altres com M. dels S. Gros i A. M. Mundó no hi consten. Alguns, com A. Franquesa i J. Janini, només hi han merescut un esment global.

ÍNDIX DE L'ESQUEMA SEGUIT

- I. L'antiga litúrgia hispànica
- II. Repertoris i fonts documentals
- III. Estudis de conjunt
- IV. Els sacramentaris
- V. Els missals
- VI. Els antifonaris de la missa
- VII. Els leccionaris de la missa
- VIII. La pregària universal
- IX. L'ofici diví i els breviaris
- X. Els homiliaris
- XI. Els processionals
- XII. Els calendaris i els santorals
- XIII. Els documents relatius a la pietat popular paralitúrgica
- XIV. Els rituals
- XV. Els usos, els costumaris, els directoris
- XVI. La música
- XVII. Els edificis, els altars i els objectes del culte
- XVIII. Qüestions filològiques
- XIX. Història del moviment litúrgic
- XX. Els historiadors de la litúrgia

ÍNDIX DELS NOMS DELS AUTORS DELS TREBALLS

- AGUSTÍ I FARRENY, Agustí: XVIII 5
 ALAVEDRA I INVERS, Salvador: XVII 15, 16, 17, 18, 19
 ALBET I VILA, Montserrat: XV 1
 ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier: I 7; II 7; III 5; VII 1; VIII 1; IX 2, 3, 6; X 4; XIV 5, 6; XX 5
 ALTURO I PERUCHO, Jesús: II 16
 AMICH I RAURICH, Narcís Maria: I 12
 AMIET, Robert: II 13; III 8; V 3
 ANGLÈS, Higini: XVI 30
 ARBELOA I RIGAU, Joan-Vianney M.: XVII 9
 ARIÑO VILLARROYA, Antoni: XII 7
- BADIA I MARGARIT, Antoni Maria: XVIII 8
 BARAUT I OBIOLS, Cebrià: XIV 1; XVIII 1
 BARDULET I PALAU, Salvador: XII 10; XIV 7
 BARRIGA I PLANAS, Josep Romà: IV 1; X 5
 BASTARDAS I PARERA, Joan: XVIII 12
 BATLLE DE PORCIOLES, Columba Maria: XVIII 7
 BAUCELLS I REIG, Josep: XVI 22
 BELLAVISTA I RAMON, Joan: II 19; III 9; IV 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14; VI 1, 2, 3, 4; VII 3; XIV 9, 14; XVII 21
 BERNADÓ, Màrius: XVI 7, 31
 BOFILL I FRANSÍ, Rafael Maria: XVII 24, 25, 26, 27; XIX 4
 BOHIGAS I BALAGUER, Pere: V, 1
 BONASTRE I BERTRAN, Francesc: XVI 13, 14, 15, 16, 17, 18
 BONNÍN I VALLS, Ignasi: XVI 23
 BRUGUERA I TALLEDA, Jordi: XVIII 2
- CABÍ, Robert: XIII 18
 CAMPS I REVERTER, Guiu: XVIII 9
 CAPDEVILA I ROVIRA, Felip: XVI 26; XVII 1
 CASAS NADAL, Montserrat: XV 8
 CASTILLÓN CORTADA, Francisco: II 20
 CASTRO CARIDAD, Eva: XVI 9, 19
 CLARÀ I TIBAU, Josep: XII 13
 COLL I ALENTORN, Miquel: XVIII 3
 COLOM, Germà: IX 7
- COMAS I PUJOL, Antoni: III 3
 CONTRERAS, Jesús: XIII 1
- ESTER-SALA, M. A.: XVI 29
 ESTEVA I ALSINA, Maur: XV 9
 ÉTAIX, Raymond: X 3
- F. R. B.: XX 3
 FÀBREGA I GRAU, Àngel: V 1; XIII 11; XV 2; XX 1
 FÀBREGAS I BAQUÉ, Jaume: XVIII 9
 FARNÉS I SCHERER, Pere: XIV 12
 FRANQUESA I GARRÓS, Adalbert: XIX 2
 FROESCHLÉ-CHOPARD, Marie-Hélène: XII 5
- GALERA I PEDROSA, Andreu: II 23
 GALÍ I COLL, Alexandre: XIX 1
 GARRIGA I RIBÉ, Pacià: XVIII 6
 GARRIGOSA I MASSANA, Joaquim: XVI 5, 6
 GAVÍN I BARCELÓ, Josep Maria: XVII 22
 GELABERTÓ I VILAGRAN, Martí: XIV 13, 16
 GODOY I FERNÁNDEZ, Cristina: I 13, XVII 7, 8, 10, 32
 GÓMEZ I MUNTANÉ, Maria Carme: XVI 2
 GRIERA I GAJA, Antoni: XII 9
 GROS I PUJOL, Miquel dels Sants: I 2, 3, 4, 5, 9, 10; II 4, 8, 12; III 4, 7; IV 16; IX 5, 9; XI 2, 3; XII 11; XIII 5; XIV 4, 10; XV 7; XVI 20, 21; XVII 3, 4, 5, 10; XX 4
 GUÀRDIA, Milagros: XVII 28
 GUITARTE IZQUIERDO, Vidal: III 10
 GÜMPER, Karl-Werner: XVI 10, 11
- HARRISON, Francis Ll.: XVI 12
 HUGHES, Andrew: II 14
- IGLÉSIES, Josep: XV 5
- JANERAS I VILARÓ, Sebastià: I 14
 JANINI CUESTA, José: I 6, II 3, 6, 10; IV 2, 3, 4; XII 1; XIV 15

- JARQUE, Francesc: XIII 15
 JUNCOSA I GINESTÀ, Isabel: XV 10
 JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard: III 6; XVII 6
- LAPLANA I PUY, Josep de Calassanç: XVII 6
 LEMARIÉ, Joseph: X 1, 2
 LLABRÉS I MARTORELL, Pere: XIX 3
 LLATES I SERRAT, Rossend: XIII 2
 LLOBREGAT, Enric: XIII 15
 LLOMPART I MORAGAS, Gabriel: XII 4; XIII 8, 9, 10, 11, 12; XIII 17; XVII 23
 LLOPART, Maria Dolores: XII 6
 LLORENS I CISTERÓ, Josep Maria: XVI 25
 LLORENS I FRANCO, Isabel: XIII 4
- MADURELL I MARIMON, Josep Maria: V 2; IX 1
 MARQUÈS I PLANAGUMÀ, Josep Maria: IX 8; XII 2; XII 2: XVI 27
 MARQUÈS I SALA, Benigne: V 7
 MARTÍ I BONET, Josep Maria: XVII 1
 MAS, Josiane: XVI 4
 MELE, Giampaolo: XIV 17
 MIRAMBELL I BELLOC, Enric: V 4
 MOLIN, Jean-Baptiste: XIV 8
 MOLL, Jaime: XVI 3
 MUNAR I OLIVER, Gaspar: XIII 7
 MUNDÓ I MARCET, Anscari Manel: II 11; III 1
 MURIÀNOV, Michail F.: I 1
- ODRIOZOLA, Antonio: II 22
 OLIVAR I DAYDI, Alexandre: I 8; II 1, 2, 5, 15, 17, 21; III 2, 12; IV 15; V 5, XI 4; XII 11; XIII 6; XVIII 1; XX 2, 6
 OLUCHA I MONTINS, E.: XVII 29
 ORDEIG I MATA, Ramon: XVII 3
- PALOL I SALELLES, Pere de: XVII 11, 12
- PARÉS I SALTOR, Francesc Xavier: II 9
 PIJOAN, Josep: I 12
 PINELL I PONS, Jordi: I 15
 PRAT, Joan: XIII 1
 PUIG I USTRELL, Pere: IV 5
 PUIGVERT I SOLÀ, Josep Maria: XII 3, XV 6
 PUJOL, Frederic: XVI 24
- RAMON I VINYES, Salvador: XV 3
 RIU I RIU, Manuel: XV 1
 RIUS I SERRA, Josep: XII 14; XIII 13
 RIUTORT I MESTRE, Pere: XVIII 10
 ROURA I GÜIBAS, Gabriel: VII 2; XII 2, 15; XVI 24
- SABORIT I BADENES, Pere: XIII 16
 SACHS, Klaus-Jürgen: XVI 10
 SAENZ, Emilio: XIII 3
 SALES, Núria: III 11
 SANCHIS GUARNER, Manuel: XIII 14
 SANMARTÍ I GREGO, Enric: XVII 30
 SCHNEIDER, Marius: XVI 8
 SEGUÍ I TROBAT, Gabriel: XVIII 4
 SITJES I MOLINS, Xavier: XVII 20
 SOBERANAS I LLEÓ, Amadeu-J.: XI 1; XIV 2
- TARIN I JUANEDA, Bernat: XIII 14
 TARRAGÓ, Jaume: V 7
 TENA, Núria: XVII 13, 14
 THESAURUS. Estudis: XVII 2
 TO I FIGUEREAS, Lluís: XIV 11
 TORNÉ CUBELLS, Josep: II 18; XIV 3
 TORRA I MIRÓ, Jordi: IX 4
- VIDAL I PIETX, Ramon: XVI 28
 VIVES, Albert: V 6, 7
 VIVES I GATELL, Josep: XII 8, XV 4
 VOLTES I BOU, Pere: XVII 31